

BILJANA KAŠIĆ

Problemi istraživanja skupštinskog sistema u SFRJ

Uvod

Revolucionarna zadaća svakoga povijesnog promišljanja o skupštinskom sistemu u SR Hrvatskoj, a koji je sastavni dio skupštinskog sistema SFR Jugoslavije, nužno pretpostavlja kompleksnost znanstvenog pristupa s obzirom na: a) osobenost društvenopovijesnog sklopa, mjesta i uloge cjelovitoga skupštinskog sistema Jugoslavije, utemeljenog na jedinstvenim teorijsko-programskim i ustavnornormativnim postavkama; b) povijesnu dijalektičnost i dinamičku stabilnost njegova razvoja sagledljivog u neprestanom prožimanju s revolucionarnom praksom, te njegovu unutrašnju logiku, i c) revolucionarnost u procesu neprekidne preobrazbe sistema koji sve više biva izražaj političkog subjektiviteta radničke klase i njene temeljne moći — moći rada.

Ovaj rad, konzekventno tome, namjerava da na osnovi literature i primjerene dokumentacije izloži probleme i pitanja o skupštinskom sistemu koja jugoslavenska znanstvena misao sabire i otvara.

Svojom koncepcijom i osnovnom metodologijom potpuno se uklapa u znanstvene intencije i smjernice projekta »Povijest socijalističke izgradnje u SR Hrvatskoj«* i daje pregled radova i publikacija o skupštinskom sistemu u ovim poglavljima:

- a) Problemi metodologijskoga i metodskog pristupa u proučavanju skupštinskog sistema
- b) Teorijskoprogamske koncepcije o skupštinskom sistemu
- c) Ustavnornormativne koncepcije i povijesni razvoj skupštinskog sistema
- d) Funkcioniranje i ostvarivanje skupštinskog sistema.

Budući da je riječ o temi koja je u radovima jugoslavenskih teoretičara nedostatno i nesustavno proučavana, ovaj je rad, uz moguća ograničenja, pokušaj svestranije obrade naslovljenog područja. On, dakako, nije završena cjelina, već polazna točka za mnogobrojne zahtjeve koje znanstveno mišljenje o skupštinskom sistemu sebi postavlja.

* Z. Tomac, Povijest socijalističke izgradnje u SRH, ČSP 1978, br. 2.

Problemi metodologijskoga i metodskog pristupa u proučavanju skupštinskog sistema

Skupštinski sistem SFRJ, kao okosnica revolucionarne vlasti radničke klase u sklopu cjelovitog i jedinstvenog političkog sistema, jest predmet znanstvenog istraživanja i proučavanja jugoslavenskih teoretičara politološkoga, historijskog, ekonomskog, sociološkog, pravnog, filozofijskog i psihološkog profila.

S osnovnoga teorijsko-metodologijskog stajališta: Dublje znanstvene spoznaje o skupštinskom sistemu moguće su ako teorijsko promišljanje i istraživanje polazi s pozicije radničke klase, njene društvenopovijesne uloge, njena istinskog društvenog položaja i revolucionarne prakse rada,¹ i tada su sagledljivi raznovrsni metodologijski pristupi njegovome kompleksnom i sustavnom izučavanju. Drugim riječima, ideologijsko-klasni pristup javlja se kao temelj svakom znanstvenom mišljenju o skupštinskom sistemu.

Odmah na početku valja istaći da su metodologijski pristupi i problemi proučavanja skupštinskog sistema gotovo u cijelosti (u dosadašnjoj literaturi i raznovrsnim publikacijama) osmotreni ne kao područje posebnog znanstvenog interesa,² već unutar metodologijskih okvira i problema znanstvenog proučavanja političkog sistema SFRJ, te društvenopovijesnog sklopa socijalizma, osim kad je bilo riječi o samoj metodici pristupa relevantnoj za konkretna empirijska istraživanja.³

Dakle, nije riječ samo o nedostajanju metodologijske literature, već više o svjesnoj orijentaciji jugoslavenskih teoretičara da »osiguraju« jedinstvenost metodologijskog pristupa za proučavanje političkog sistema,⁴ što je rezultiralo neadekvatnom specifikacijom znanstvenih metoda, a posebice pravaca istraživanja bitnih isključivo za skupštinski sistem.

Stoga će i daljnje metodologijske raspre, u skladu s jugoslavenskom znanstvenom mislim o proučavanju političkoga i skupštinskog sistema, biti prikazane na osnovi, za politički i skupštinski sistem, jedinstvenih metodologijskih postavki i problema.

Politički sistem, to »najosjetljivije područje naučnog istraživanja«,⁵ i sam je ostajao, po mišljenju mnogih njegovih autora, izvan vidokruga sistemskoga i metodologijski osmišljenog proučavanja. Na primjer, N. Pašić smatra da »sistematsko politikološko i pravno izučavanje našeg političkog sistema i njegovih institucija nema za sobom dužu tradiciju ni brojna već ostvarena istraživanja«,⁶ a M. Pečujlić osnovnu slabost vidi u »još nedovoljnoj orijentaciji na empirijska istraživanja«, koja bi vođena bitnim teorijskim koncepcijama ispitivala »stvarno funkcionisanje političkog sistema u svim važnijim pojavnim oblicima«. Većina znanstvenika politologije, u traganju za pravim odgovorom, sklona je mišljenju da proces »traženja« valjane metodologije znanosti o političkom sistemu ide paralelno s rješavanjem značajnih pitanja znanstvenog konstituiranja politološke znanosti.⁸

Pitanja i problemi metodologijskog pristupa političkom, odnosno skupštinskom sistemu, koji se u jugoslavenskoj teoriji otvaraju kao temeljni, mogu se uvjetno svrstati u tri osnovne grupe:

- 1) pitanja i problemi koji su u vezi s »iznalaženjem« i izborom fundamentalnog pristupa političkom, odnosno skupštinskom sistemu,

2) pitanja koja izvire iz same prirode političkog, odnosno skupštinskog sistema a u sprezi su s njegovim teorijskometodologijskim poteškoćama (primjerice, pitanje periodizacije, odnos teorije—empirije, revolucionarna praksa rada — efikasnost skupštinskog sistema, problem izrade pojmovno-kategorijalnog aparata, vrednovanje delegatskog sistema i dr.), i

3) pitanja vezana za probleme metodskog karaktera, odnosno za upotrebu i preciziranje metoda pojedinih znanosti (prava, ekonomije, politologije i dr.), primjerenih za proučavanje pojedinih aspekata političkoga, odnosno skupštinskog sistema.

1) Iako izbor fundamentalnog pristupa političkom sistemu znanstvenici često poimaju kao pitanje određene znanosti prioritetno važne za »bavljenje« političkim odnosno skupštinskim sistemom (na primjer, metodologije prava, metodologije historije, politologije i sl.), većina ih postavlja dijalektiku kao ishodišnu koncepciju i metodologiju. Jer kompleksnost i kontradiktornost dijalektike samoga političkog sistema, gledanog u globalnom unutrašnjem i međunarodnom okviru, u unutrašnjoj međuaaktivnosti i dinamici svih njegovih elemenata, nužno »zahtijeva« primjerenu metodologiju, dakle materijalističko-dijalektičku.

Odredba dijalektike kao »metoda prilaženja i sagledavanja« cjelovitog u »prelaznom razdoblju ka komunizmu« i kao njegove »konstruktivne kritike«⁹, dijalektike kao »cjelovite slike povijesne stvarnosti«,¹⁰ tj. dijalektike kao dijalektike totaliteta koja zahtijeva da se »društvo posmatra kao 'konkretna' a ne 'apstraktna' cjelina«, iskazana je s namjerom »da se zna utvrditi što u određenom historijskom momentu ili konkretnoj društvenoj strukturi ima značaj općenitog, što značaj posebnog, a što pojedinačnog«. ¹¹ Dakle, »[...] nije reč o statičkom akcentiranju jednog elementa totaliteta, nego o dinamičkom dijalektičkom kretanju [...] prema konkretnim istorijskim uslovima, potrebama samog čoveka i potrebama kretanja društva ka komunizmu«. ¹² Dijalektika Marxove metode jest u ispitivanju društvenih odnosa kao jedinstva »apstraktnog i konkretnog, historijskog i logičkog«, ¹³ a njezinu vrijednost treba tražiti »u idejnosti, u elementima njegove klasne svesti, u postojanju jasne i otvorene pozicije, u vrednosnom razgraničenju istorijski pozitivnog i istorijski negativnog delovanja, čime se društvenim pojavama vraća njihova suštinska vrednost i osobina: da budu aksiološke, sukobljene, nepomirljive činjenice«. ¹⁴

Ta je metoda radikalna i kritička »ali u smislu prakse«, ona nije ništa drugo nego »metod revolucije«. ¹⁵

Za dijalektičko prožimanje i objedinjavanje znanstvene teorije i političke prakse od posebnog su značenja dijalektički principi objektivnosti, konkretnosti, svestranosti, dijalektičkog historizma, revolucionarnog radikalizma i humanističke svrsishodnosti. ¹⁶ P. Vranicki k tome još dodaje praksu, svijest, slobodu i alijenaciju kao bitne momente dijalektičkog. ¹⁷ Među teoretičarima s različitih područja društvenih znanosti, koji dijalektiku totaliteta uzimaju kao osnovnu kategoriju znanstvenog pristupa društvenopovijesnom i političkoorganizacijskom sklopu socijalizma, ¹⁸ politolozi joj pridaju još i značajku osnovne metodologije politološke znanosti. »Kao prvu teoretsko-metodološku karakteristiku humanističke usmerene političke nauke mogli bismo da navedemo njenu osobinu da nastoji da

postavlja političke odnose u totalnu strukturu savremenog društva [. . .]«,¹⁹ te da ih naspram »apstraktnom globalizmu« i »empirističkom pluralizmu« povezuje s raznoobraznošću i raznolikošću konkretnih interesnih situacija, a da pri tom »te interesne situacije integriramo u smisao globalnog istorijskog kretanja savremenog društva«. ²⁰

Dok R. Lukić određuje metodu historijskoga i dijalektičkog materijalizma kao najadekvatniju politologiji,²¹ M. Pečujlić, u ime cjelovitosti pristupa, precizira i stavlja dijalektiku, humanističko-antropološku dimenziju, historijsko-genetsku i materijalističku metodu u centar politološkoga znanstvenog posmatranja društva.²²

Vjerojatno je najzanimljivije polazište N. Pašića koji uspostavlja jedinstven, dijalektički, teorijsko-metodologijski fundament za izučavanje političkog, odnosno skupštinskog sistema, ističući njegove odlike: prvo, funkcionalistički pristup,²³ koji »nasuprot statističkim istraživanjima političkog sistema lišenim istorijske dimenzije« povezuje razvoj političke organizacije društva s općom dinamikom društvenog razvoja te prirodom osnovnih društvenih proturječnosti, a stoga se »težište izučavanja političkog sistema prenosi sa područja njihove institucionalne strukture i normativno-pravnih izraza na područje interakcije između javne vlasti i društva«;²⁴ drugo, istraživanje uzajamnih odnosa između socioklasne i političke strukture bazirano na teorijskom konceptu o bazi i nadgradnji; i treće, analizu konkretne klasne strukture kao ishodište istraživanja političkog sistema.

Zbiljnost dijalektike upućuje na postojanje čvrste korelacije između realnoga društveno-ekonomskog položaja radničke klase i prirode političkog sistema,²⁵ što na metodologijskom nivou znači da pri analizi političkog, odnosno skupštinskog sistema »ne polazimo od pojedinca kao temeljne jedinice analize nego pokušamo identificirati društvene snage koje zbog svog položaja u totalnoj globalnoj strukturi društva [. . .] aktivno utječu na strukturu i funkciju političke vlasti«. ²⁶ Prepoznaje se da je u marksističkoj teoriji radnička klasa — ta revolucionarna društvena snaga. M. Matić inzistira na uspostavljanju takvih teorijsko-metodoloških okvira koji će otkrivati pojedinačno u cjelini »sa stajališta najrazličitijih uveta, uzroka i akcija [. . .]«²⁷ Dijalektika, kao jedinstvo suprotnosti u politološkoj metodologiji, prodire u dijalektiku stvarnosti, tj. empirijski se pojavljuje u organiziranoj strukturi društva u odnosu države i samoupravljanja a posebice u »vidu skupština društveno-političkih zajednica« gdje se čovjek javlja konkretno i apstraktno, predstavljajući »jedinstvo individualnog, posebnog i općedruštvenog interesa«. ²⁸

Uputno je pri promišljanju izbora fundamentalnog pristupa političkom odnosno skupštinskom sistemu istaknuti: prvo, na vidiku nema nikakve posebne metodologije. U svjetlu dijalektičkog, dakle temeljnog Marxovog pristupa, jugoslavenski teoretičari specificiraju posebnost metodologije pojedine znanosti ili poseban aspekt dijalektike. Stoga sva razmišljanja i kontroverze oko »najznačajnijeg« pristupa, primjerice povijesnog,²⁹ ne osporavaju metodologijsku dijalektičnost. Drugo, neosporna je takva pozicija u metodologiji zbog ideološko-klasne osnove političkoga, odnosno skupštinskog sistema.

2) Bît i priroda političkoga, odnosno skupštinskog sistema, kao njegovog bazičnog organizacijskog ustrojstva, jesu složene, što se konzekventno odra-

žava i na metodologijske probleme pristupa. Uvjeti i izvori, objektivne mogućnosti i proturječnosti geneze autentične moći radničke klase u njenom organiziranom pokretu, klasnoj borbi, revolucionarnoj praksi rada i revolucionarnoj organizaciji vlasti,³⁰ postaju u određenom trenutku izvor metodologijskih problema. Stoga D. Drašković teorijsku stranu problema metodologije nalazi u »nastojanju da se od konkretno-istorijske analize života, radničke borbe, radničkih interesa i potreba stremi uopštavanju koje podrazumeva korišćenje rezultata savremene nauke i uvažavanje aktualnih zakonitosti razvoja društva i njegove strukture«. ³¹

Političkom, odnosno skupštinskom sistemu valja pri svakoj znanstvenoj obradi pristupiti kompleksno, a to znači svestrano i iscrpno, imajući u vidu njegovu dijalektičnost, povijesnost, procesualnost, unutrašnju složenost, ideologičnost i klasnost, dinamičnost, determiniranost i otvorenost.³² Prema J. Đorđeviću teorijske odrednice samog sistema zbog kojih proučavanje političkog sistema u određenom trenutku biva »kamen spoticanja« jesu: prvo, samoupravnost političkog sistema koji tako prevladava dualizam između države i društva, vlasti i čovjeka, uspostavljajući istodobno dijalektički odnos između državnih i društvenih funkcija i instrumenata; drugo, uspostavljanje sinteze političke i ekonomske demokracije; i treće, radikalno uklanjanje posrednika i predstavnika, naročito u odnosu na »raspodelu društvenog proizvoda i političkog odlučivanja«. ³³

Isto tako, metodologija treba poći od »dvojnog, pozitivno-pravnog i što realnijeg, društveno-političkog sistema«, ³⁴ između kojih treba ustanoviti osnovno jedinstvo koncepcije te istodobno »kritički utvrditi i razmotriti uzroke određenog raskoraka između deklasiranih i ustavom utvrđenih načela i političke prakse«. ³⁵ Sporna i dijalektičko sažimanje teorije i prakse, složenost njihove korelacije i zakonitosti nameću se kao ključni metodologijski problem. U spektru pitanja, koje otvara, njegovo se rješenje ogleda i u težnji za sukladnošću konceptualne, kategorijalne i metodološke osnove istraživanja s idejnom i klasnom osnovom naše prakse koju sadrži Ustav SFRJ i zakoni, ³⁶ i u povezivanju, organskoj integraciji raspoloživa i relevantnoga teorijskog znanja sa »činjenicama stvarnosti«, te teorijskom osmišljavanju i povezivanju pojava i nizova pojava u politici. ³⁷

Relacija teorija—empiriya koja uvjetuje složenost znanstvenog pristupa sistemu u uskoj je sprezi s izvorom još jednog metodologijskog problema koji glasi: Kako metodologijski pristupiti mjerenju efikasnosti političkog, preciznije skupštinskog sistema u području revolucionarne prakse rada? U pogledu teorijskih rezultata, revolucije, socijalizma i vizije totalnog čovjeka u ljudskoj zajednici, metodologijska direktiva za proučavanje političkog sistema, prema A. Bibiču, proizlazi iz prakse rada. »S tog je aspekta i analizu političkog fenomena najprimjerenije započeti kod najelementarnije društvene činjenice, čovjekova radnog procesa.« ³⁸ U tom smislu, uzimajući u obzir samoupravljanje kao društveno-ekonomsku pretpostavku preobrazbe političkog sistema, J. Đorđević pledira za svestrano i znanstvenokritičko ispitivanje ocjene vrijednosti i »teorijsko-političke racionalnosti i efikasnosti svih političkih institucija, od skupštine do delegatskog sistema, od državnih organa do samoupravnih institucija, od političkih do državnih organizacija«. ³⁹ Isto tako, autorica I. Perko-Šeparović drži

efikasnost i organiziranost delegatskog sistema za ključne istraživačke varijable koje se određuju spram ciljeva (tehničkih i političkih).⁴⁰

Karakter političkoga, odnosno skupštinskog sistema nužno uspostavlja metodologijski princip integralnog pristupa procesu funkcioniranja političkih institucija, političkih odnosa, odnosa između odluka i njihova ostvarivanja, zakonskih normi i njihove primjene radi mjerenja njegove realne efikasnosti.

Za spoznaju same prirode političkog sistema A. Bibič je u traganju za relevantnim metodologijskim pristupom razradio spektar pitanja: a) prema kakvim se kriterijima dobivaju vodeće političke funkcije; b) kolika je trajnost vodećih političkih položaja; c) kakvi su odnosi između vodećih struktura u raznim političkim institucijama; d) kakva je cirkulacija unutar političkih institucija; e) kakva su sredstva moći nosilaca političkih institucija; f) kakav je njihov socijalni sastav s obzirom na socijalnu strukturu društva; g) kako se formiraju vodstva nepolitičkih institucija.⁴¹

Metodologijski problem koji među teoretičarima i nadalje ostaje aktualan a vezan je za osobenost političkog, odnosno skupštinskog sistema jest — periodizacija.

Većina znanstvenika smatra da je u nedostatku prikladnih egzaktnih i argumentima utvrđenih podjela, koje bi određenije karakterizirale pojedina razdoblja razvoja političkog sistema, najpodesnija podjela prema važanju pojedinih ustava,⁴² odnosno ustavnih zakona. Razlog je tome mišljenju bitna novost preobrazbe političkog, odnosno skupštinskog sistema koju svaki novi ustav ili ustavni zakon sadrži. Kao tipičnu periodizaciju koja ilustrira takvo mišljenje možemo navesti periodizaciju B. Kljajića koja se temelji na osnovnim ustavnim promjenama. Prva ustavna faza traje od 1946. do 1953. godine, druga od 1953. do 1963. godine, treća od 1963 — ustavni amandmani od 1967, 1968. i 1971. godine i četvrta od ustavnih amandmana 1971, tj. Ustava od 1974 — nadalje.⁴³

No, bez obzira na spomenuto stajalište, u jugoslavenskoj literaturi o cjelokupnom političkom i društveno-ekonomskom razvoju postoji dijapazon raznolikih, a za politički, odnosno skupštinski sistem, relevantnih periodizacija. Na primjer, D. Bilandžić, uzimajući za kriterij temeljne društveno-političke i ekonomske promjene, vremenski ovako raspoređuje razvoj društveno-političkog sistema: 1945—1948. (državnocentralistički sistem); 1948—1953. (razdoblje prijelomnih promjena); 1953—1963. (razdoblje izvjesne stabilizacije); i 1964—1975. (razdoblje privrednih kriza i reforme, ali i bitnih političko-sistemskih promjena).⁴⁴ N. Pašić govori o tri faze osnovnih promjena značajnih za politički sistem: prva počinje diktaturom proletarijata u NOB-u i traje u razdoblju revolucionarnog etatizma; druga, uvođenjem samoupravljanja, a treća, delegatskim sistemom koji samoupravljanju omogućava prerastanje u cjeloviti sistem društvene organizacije.⁴⁵ Iako se prema B. Petranoviću ne mogu izricati znanstveni sudovi o konačnoj periodizaciji, on je ipak uspostavlja, uzimajući kao prekretnicu 1950. godinu,⁴⁶ što je i osnova periodizacije Č. Grbića kojom razlučuje administrativni od samoupravnog modela socijalizma.⁴⁷ Zanimljive su periodizacije dvojice teoretičara, P. Vranickog i B. Horvata, koji s posebnog, filozofijskog i ekonomskog aspekta gledaju na društveno-političke promjene. Poimajući revoluciju kao trajnost do ispunjenja »revolucionarnog

bića socijalizma⁴⁸, prvi navodi četiri: (1941—1945), (1945—1950), (1950—1965) i (1965—),⁴⁹ a drugi tri etape revolucije (prva se podudara s narodnooslobodilačkom borbom, druga počinje uvođenjem samoupravljanja, treća privrednom reformom).⁵⁰

Kao nagovještaj ključnih promjena same prakse rada koja se ogleda u političkom, a posebno u skupštinskom sistemu, vrijedna je periodizacija Z. Vidakovića. »Kao sukcesivne momente istorijske dijalektike rada i prakse«⁵¹ u jugoslavenskom iskustvu, autor navodi: a) početak radničkog samoupravljanja kao autonomnoga radničkog osporavanja i negacije vlastita najamnog rada; b) postupno zrenje radničke klase, evidentno u samootkrivanju i potvrđivanju u društvenom radnom procesu a usmjereno ka ukidanju najamne egzistencije; c) revolucionarna praksa samodjelatnih proizvođača kojom se radikalno mijenja društvena reprodukcija, struktura i cjeloviti sistem.⁵²

Iz svega izloženog može se zaključiti: prvo, da su sve raznolike periodizacije, iskazujući epohalne promjene našega društveno-političkog i ekonomskog razvoja, korisna polazna točka proučavanja političkog, odnosno skupštinskog sistema; drugo, periodizacije uglavnom tendiraju na općenitost, i treće, konzekventno tome (a i zbog nekih neobjašnjivih razloga) valja zamijetiti nepostojanje posebnih periodizacija (i raspru o njima) vezanih za specifične probleme prirode samoga skupštinskog sistema. Stoga su vrlo značajna polazišta dvojice jugoslavenskih teoretičara skupštinskog sistema J. Đorđevića i M. Matića o spomenutim problemima. Iako obojica drže 1953. godinu, tj. donošenje Ustavnog zakona, kao prekretnicu pri periodizaciji skupštinskog sistema, za J. Đorđevića je odlučan trenutak stvaranje samoupravne skupštine i prevladavanje klasične podjele vlasti,⁵³ a za M. Matića taj je trenutak povijesno ranijeg datuma. Naime, »Klice demokratske i samoupravne skupštine nalazimo na samim izvorima revolucionarnog stvaranja socijalističke vlasti, u borbi naroda Jugoslavije za socijalnu i nacionalnu emancipaciju«,⁵⁴ u obliku narodnooslobodilačkih odbora. Koliko je problem periodizacije, kad je riječ o skupštinskom sistemu, posve neraščišćeno i nadalje otvoreno pitanje vidi se i u mišljenju P. Nikolića koji kao ishodišnu godinu uspostavljanja i prema tome početka periodizacije smatra 1953, kad su Ustavnim zakonom postavljene njegove pravne osnove.⁵⁵

Zbog specifičnosti samog predmeta znanstvene obrade, kao metodologijski problem javlja se pitanje izvora i njihova relevantnog odbira.⁵⁶ U težnji za ispravnim i potpunim odbirom J. Đorđević kao osnovne izvore navodi: a) ustavnopravne izvore, b) političku teoriju socijalizma, i c) političku praksu.⁵⁷ I dok prve dvije grupe karakteriziraju pisani izvori, treća, tj. praksa — otkriva se »ne samo na osnovu akata, političkih odluka i mera i pisanih dokumenata, već i putem neposrednog posmatranja, proučavanja i analize objektivnih političkih procesa«.⁵⁸

3) Teorijske raspre o upotrebi ispravnih metoda značajnih za proučavanje političkog, odnosno skupštinskog sistema nužno se dotiču zbiljskih problema pojedine znanosti njena osnovnog metodologijskog pristupa, te su zbog toga često opširne i nesustavne. No, u posljednje vrijeme javlja se napor da se sve metode sagledaju, promisle i osmisle jedinstveno, u znaku »suvremenog metodološkog pristupa« koji ima nekoliko značajnih obilježja: a) centar

interesiranja prenio se iz sfere ograničavanja na formalnu strukturu i pravne norme i usmjerio ka funkcioniranju u istinskom životu; b) osvijetljena je uloga često zanemarenih činilaca o kojima pri svakom proučavanju treba voditi računa (na primjer, značenje političkih sudionika u političkom procesu, procesu uobličavanja političkih gledišta i dr.), i c) naglašena je komplementarnost niza tehničkih metoda.⁵⁹ Jedinostveno — danas u svijetu metodologije znači i interdisciplinarno u metodologijskom i metodskom smislu. Jer, dok filozofijski pristup razmatra probleme političkog sistema i političkih odnosa u svjetlu općeg nazora na svijet i položaj čovjeka, pravni kao dio pravnih odnosa i pravnog sistema, sociološki ga proučava kao odraz općeg razvoja društva, a politološki »sa stanovišta odnosa među ljudima kao ličnostima i subjektima u svim oblicima života uopće, a naročito u postavljanju ciljeva zajedničkih akcija, ostvarivanja tih ciljeva i upravljanja zajedničkim poslovima«.⁶⁰

Prema tome, na pijedestalu nema primarne znanosti ni primarne metode za proučavanje političkog, odnosno skupštinskog sistema. Jedino razborito pitanje jest: Koje su to znanosti koje se doista bave proučavanjem političkog, odnosno skupštinskog sistema i koje su stoga metodologijski i metodski pristup tom predmetu stavile u žarište primarnog interesa? Iako je znanstvena procjena o tome relativna, na osnovi literature i raznolikih publikacija valja ustvrditi da se o takvim pitanjima raspravljalo ponajviše u krugovima politoloških i pravnih teoretičara.

Dva su izazova prosudbe koja izviru iz teorijskih kontroverzi o metodologijskim i metodskim problemima politologije: prvi se odnosi na dosadašnju »metodologijsku i metodska praksu« proučavanja političkog, odnosno skupštinskog sistema, a drugi — na postojanje ili nepostojanje specifične politološke metode.

U vezi s dosadašnjim problemima politologije J. Đorđević govori o dvije osnovne metodologijske slabosti: dok je prva u pozitivizmu i formalizmu, druga se ogleda u pukoj deskripciji, nedovoljnoj analitičnosti i kritičnosti te se političke institucije često »opisuju iz sebe, normativno i pretežno deduktivno, zapuštanjem nužnog jedinstva između induktivnog i deduktivnog postupka«.⁶¹ Potreba za prevladavanjem deskriptivno-normativističkog metodskog postupka osjeća se u mnogih politoloških teoretičara.⁶² I dok je, s jedne strane, u politologiji bila prilično očigledna tendencija nekritičkog preuzimanja tuđih teorijsko-metodologijskih koncepata i apstraktno-humanističke kritike društvene prakse,⁶³ s druge ju je karakteriziralo neprijemljivo integrirajućeg pristupa u proučavanju političkog fenomena⁶⁴ i nerazvijenost teorijske semantike.⁶⁵ Imajući u vidu navedene slabosti, P. Novosel pravi distinkciju između normativne znanosti o politici i »empirijske, faktografske ili pozitivne znanosti o politici« koja ostaje i dalje »na terenu fakticiteta, samo što je on ovaj put projiciran u budućnost«.⁶⁶

O politološkoj metodi kao specifičnoj metodi politologije politolozi nikako ne mogu uspostaviti suglasnost. Njihova mišljenja su posve isključiva, što drugim riječima znači: jedni tvrde da je ima, drugi — da o posebnoj politološkoj metodi ne može biti zbor. Pobornici prvog mišljenja izvode njenu posebnost i egzistenciju iz prirode povijesne nakane politologije kao znanosti. Na primjer, prema L. Gerškoviću politološki se pristup bitno razlikuje od ostalih pristupa,⁶⁷ uz ostalo i zbog toga što »političke odnose po-

smatra u njihovoj realnosti, a ne u njihovom normativno ili doktrinarno-programatskom stavu«. ⁶⁶ S. Milosavljević smatra da posebnost »politikološke metode« proizlazi iz razlike u sferi epistemološkologičkog koncepta i u vezi s predmetom istraživanja. ⁶⁹ J. Đorđević dijeli politikološke od socioloških metoda, ⁷⁰ a slična mišljenja imaju I. Babić, N. Pašić, S. Grozdanić, S. Sokol i dr.

Zastupnici suprotnog polazišta, uspostavljajući sličnost metoda koje se koriste u svijetu društvenih znanosti, ne vide posebnost metode politologije. Metoda politologije ne mora se »tražiti« — jer ona nije specifična — »to je opšti dijalektičko-materijalistički metod, odnosno istorijsko-materijalistički metod«. ⁷¹ Slično R. Lukićevom je i mišljenje M. Pečujlića prema kojem nema posebne razlike u metodologiji sociologije, političke sociologije i političke nauke. ⁷² »U pogledu metoda [...] politička znanost nema svojih vlastitih rješenja koja bi se razlikovala od rješenja u ostalim društvenim znanostima«, ⁷³ tvrdi P. Novosel.

Ako se »nerješivi problem« politološke metode »zanemari«, politolozi svoj zajednički dogovor nalaze u »priznanju« širokog spektra različitih metoda korisnih za proučavanje političkog, odnosno skupštinskog sistema. Naspram »sistemskog pristupa« ⁷⁴ koji je u svim svojim varijantama (funkcionalističko-strukturalistički koncept, sistemski pristup, kibernetički model politike) dominirao istraživanjima političkog sistema, M. Podunavac zalaže se za upotrebu onih metoda koje bi omogućile spoznaju efikasnosti političkog sistema, stabilnosti političkih institucija i kategorije odgovornosti. ⁷⁵ Prema N. Pašiću tome će pridonijeti suvremeni razvoj empirijskih metoda istraživanja, posebno instrumenti kvantitativne analize kojima raspolaže moderna statistika. ⁷⁶ No, kao osnovnu metodu u proučavanju političkog sistema N. Pašić uzima političko-komparativnu. ⁷⁷ Odlika je komparativne metode u sistematskom uzimanju i uspoređivanju svih raspoloživih historijskih činjenica. ⁷⁸

Zanimljivo je da velik broj autora smatra metodu komparacije esencijalnom, kombinirajući je s historijskom i pravnom metodom. Na primjer, I. Stanojčić spominje »komparativno-historijski metod« kao efikasno metodsko sredstvo za kauzalnu analizu i brojna istraživanja »načina na koji se donose odluke u raznim društvenim i političkim organizacijama i institucijama«. ⁷⁹ Komparativno-historijsku metodu kao značajnu u proučavanju sfere političkog uzimaju i V. Vasović ⁸⁰ i Z. Malenica, ⁸¹ a S. Sokol smatra da je za analizu institucionalno-pravne i zbiljske primjene skupštinskog sistema u Jugoslaviji najuputnije kombinirati »usporednu politološku analizu sistema organizacije vlasti« s metodologijom usporednog ustavnog prava. ⁸²

R. Lukić ističe upotrebu metode kauzalno-eksplikativnog istraživanja s namjerom da se utvrdi što veći broj uzročnih znanstvenih zakona o političkim društvenim pojavama, ⁸³ a M. Matić kauzalnosti pripaja funkcionalnu i teleološku analizu u svrhu integralnosti pristupa. ⁸⁴ Vjerojatno je najcjelovitiji pristup pitanju metoda u politologiji prezentirao P. Novosel u knjizi: *Politička znanost — predmet i suština, Politička znanost — metode*. Radi potrebe spoznaje totaliteta političkog sistema i života, autor podastire splet metoda značajnih u procesu otkrića političkog zbivanja. P. Novosel navodi »metode otkrića ili heurističke metode« kao bitno usmjerujuće na

otkrivanje novoga.⁸⁵ Osnovne su metode: samopromatranje ili introspekcija, neposredno promatranje ponašanja ljudi (ta se metoda može »vrlo dobro koristiti u proučavanju procesa odlučivanja i, uopće, rada političkih tijela: skupština, upravnih organa i slično«⁸⁶), proučavanje dokumenata (raznih propisa, zakona, ugovora, znanstvene i stručne literature, kongresnih materijala, znanstvenih izvještaja i radova o rezultatima znanstvenih istraživanja) što je polazište u izučavanju političkog sistema, metoda usmenog anketiranja ili intervjuiranja, metoda pismenog anketiranja (značajna je u ispitivanju »temperature« javnog mnijenja u povodu aktualnih društvenih zbivanja), metoda kontrastnih skupina (podesna za proučavanje delegacija u mikro-strukturama), analiza sadržaja (koristi se za izučavanje dokumenata, zakona i dr.), analiza pojmova (njena je upotreba vrijedna pri izradi adekvatnoga kategorijalnog aparata) i komparativna metoda.⁸⁷ No, u politologiji se osim klasičnih postupaka mogu uspješno primjenjivati i eksperimentalni postupci, matematička analiza, te druge metode kojima se služe prirodne znanosti.⁸⁸

Iako je prostran dijapazon metoda teorijski osmišljen i u praktičnoj primjeni ostvarljiv, samo je mali broj metoda dobio svoju praktičnu valorizaciju. U posljednje vrijeme među politolozima, kao nagovještaj temeljnog proučavanja skupštinskog, točnije delegatskoga skupštinskog, sistema određene metode postaju u praksi provjerljive. I dok V. Vasović stoji na stajalištu da je znanstveni pristup delegatskom sistemu moguć u dvije ravni: »teorijskoj i historijsko-komparativnoj« i »konkretno-empirijskoj«,⁸⁹ a Z. Malenica to potkrepljuje činjenicom o realnijem vrednovanju »njegove uloge u daljnjem revolucioniranju društvenih odnosa u našem društvu«,⁹⁰ autori projekta »Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema« zbere samo o onim metodama koje su našle svoju empirijsku verifikaciju. Na primjer, Z. Tomac spominje metodu analize sadržaja — korištenu pri proučavanju normativnih akata delegacija za skupštine društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica te normativnih akata skupština općina i skupština samoupravnih interesnih zajednica — i metodu ankete upotrijebljenu za »analiziranje sadržaja rada delegacija za skupštine društveno-političkih zajednica i skupštine samoupravnih interesnih zajednica u osnovnim organizacijama udruženog rada i van privrede u mjesnim zajednicama različitih tipova [...]«,⁹¹ a I. Grdešić ih, samo u kombinaciji, upotrebljava pri istraživanju procesa odlučivanja.⁹² Slično je i s metodama korištenim u istraživanju izbornog procesa.⁹³ Dakle, valja zamijetiti veoma ograničen broj metoda korištenih u praksi. No, riječ je o doista longitudinalnom istraživanju,⁹⁴ i zbog prirode delegatskog sistema i zbog metodoloških problema. »Glavni je metodološki problem izbor indikatora koji nam mogu pokazati stupanj razvijenosti delegatskog sistema«,⁹⁵ s pravom zamjećuje D. Bilandžić.

I u pravnoj znanosti, slično kao i u politološkoj, raspre o metodama, iako vrlo oskudne, pobuđuju interes kad je posrijedi proučavanje političkog i skupštinskog sistema. I dok s jedne strane one smjeraju na znanstvenu obradu ustavnog sistema, kao teorijski obrazloženoga i zaokruženog sistema, koji jest normativna podloga političkom, odnosno skupštinskom sistemu,⁹⁶ s druge, one otvaraju pitanja pravnih metoda.⁹⁷ Prema mišljenju R. Lukića, teoretičara koji se ponajviše bavio metodologijom prava, nema

osobnih pravnih metoda osim dogmatsko-normativne, a njom se otkriva »samo misaona sadržina i normativna struktura prava«. ⁹⁸

I pravnu znanost karakterizira dijalektička i historijsko-materijalistička metoda, ⁹⁹ koja izvire iz temeljnoga marksističkog pristupa.

Kompleksno proučavanje političkog sistema u cjelini pretpostavlja što sadržajnije logičku obradu — sistematizaciju pravnog i državnopravnog materijala, ¹⁰⁰ te stoga u ime dostatnog razumijevanja njegove biti autori zahtijevaju kombiniranu upotrebu politološke i pravne metode, ¹⁰¹ kako bi se nove institucije postavile ne samo u »teorijski i ustavni već i istorijski i donekle realni društveno-politički okvir«. ¹⁰² Prema mišljenju I. Paića pitanja koja premašuju »posebno znanstveni horizont« pravne znanosti (primjerice, mjerljivost socijalističnosti Ustava spram društveno-političke zbiljnosti) zahtijevaju naknadno povezivanje rezultata interdisciplinarnih istraživanja socio-psihologijske, sociologijske, pravnoznanstvene i politologijske naravi. ¹⁰³

Osim metoda koje se primjenjuju u politologiji i pravnoj znanosti nužno je i uputno proučiti i adekvatno primijeniti metode historijske znanosti, sociologije i psihologije u proučavanju političkog i skupštinskog sistema. Iako na ovom mjestu neće biti posebno riječi o tome, treba istaknuti njihovu bitnu upotrebnost. Ni jedna se od spomenutih znanosti nije posebice i naročito bavila metodologijskim i metodskim problemima izučavanja toga predmeta, izuzev u kontekstu poimanja cjelovitog društveno-političkog sklopa ili u njegovim pojedinačnim aspektima.

Historijska znanost i primjena historijskih metoda ¹⁰⁴ nude studioznost, analitičnost, sintezu i sagledljivost slijeda historijskog zbivanja potrebnog za razumijevanje cjeline i stoga se povijesni razvoj poima tek povijesnim mišljenjem i marksističko-povijesnim pristupom.

Sociologija je bila ona znanost na čijem se izvorištu napajala politološka metodologija. Otuda razumljiva sličnost metoda, ali i različitost zbog posebne uloge sociologije u svijetu društvenih znanosti. Uzajamno preplitanje sfere političkog i sfere društvenog otvara polje socioloških metoda; njoj je dan zadatak da istražuje korelaciju socijalnih snaga i njihova utjecaja na prirodu i oblik političkog sistema i obratno; da istražuje odnos između sadržaja društvene moći i političke odluke. ¹⁰⁵ »Ocjena praktično-političkog efekta u velikoj mjeri traži primjenu konkretnosociološkog metoda«, ¹⁰⁶ kaže A. Bibič. To drugim riječima znači da sociologija zadire u sve pore političkog života i zato njene metode treba uzeti u obzir. ¹⁰⁷

Psihologija, a posebice socijalna psihologija i njene metode igraju veliku ulogu pri znanstvenom proučavanju političkih subjekata političkog, odnosno skupštinskog sistema. Socio-psihološke metode koriste se u istraživanju odnosa pojedinac — grupa — politička aktivnost, a psihoanalitički pristup poznat je kao efikasno sredstvo znanstvenog proučavanja kategorija kao što su: moral, interesi, politička odgovornost, politička moć, politička kultura i političko ponašanje, a koje zajedno i svaka posebno naročito dolaze do izražaja u procesu izbora i donošenja političkih odluka. ¹⁰⁸

Iz svega navedenog naziru se osnovni nedostaci metodologijske prirode: nerazmatranje pitanja koja su vezana za koncept skupštinskog sistema na sustavnoj i studioznoj osnovi, nepovezanost koncepta skupštinskog sistema

(u istraživanju) sa cjelokupnom političkom a naročito ekonomskom organizacijom društva, fragmentarno i institucionalističko, a ne sistemsko i dijalektičko istraživanje elemenata skupštinskog sistema, neprimjereno korištenje metoda u istraživanju, ograničenost izvora i često nezadovoljavajući izbor metodologijskog postupka ili slabost njegove primjene. Isto tako, nepostojanost komparativnih i sintetičkih istraživanja na nivou Jugoslavije, djelatnost u zatvorenim krugovima, nedostatak informacija o već obavljenim istraživanjima, problem povezivanja teorijskog i empirijskog proučavanja — sve su to elementi koji prezentiraju sliku stanja metodologije.

Istraživanje skupštinskog sistema dobiva svoju šansu uspostavom valjane metodologije koja će razmotriti: a) konceptualno pitanje koje ima za cilj određenje skupštinskog sistema u sadašnjoj etapi razvoja i svih ostalih, za njega značajnih kategorija; b) precizirati ciljeve skupštinskog sistema u ovisnosti o stupnju razvoja cjelovitoga društveno-ekonomskog sistema i socijalističkih stremljenja i spram njih postaviti smjernice istraživanja; c) analizirati njegov sastav, elemente i unutrašnju dinamiku izborom prikladnih metoda te, ako je moguće, usporediti različite faze njegova povijesnog razvoja; d) nužno i integralno pristupiti procesu funkcioniranja i ostvarivanja skupštinskog sistema. Osnovni metodologijski princip i uvjet za ispunjenje zahtjeva koji nameće takva metodologija jest: interdisciplinarno istraživanje iz primjerenog materijalističko-dijalektičkog nazora.

Teorijskoprogamske koncepcije o skupštinskom sistemu

Određenje skupštinskog sistema nužno postavlja pitanje kategorijalnog pristupa u središte znanstvenog mišljenja. Iako je to metodologijski problem, pojašnjenje i preciziranje odredbe skupštinskog sistema i njemu bližih i komplementarnih pojmova koji tvore političko zbivanje i djelovanje u socijalističko-samoupravnoj zbilji, javlja se i kao kušnja i kao znanstveni nalog teoretičarima društvenih znanosti. Pogotovo, ako u svijetu društvenih znanosti, naročito u politologiji, nalazimo prema mišljenju V. Stanovića »pojmove koji predstavljaju kvalitet i nisu podložni kvantificiranju«, a istodobno su i »pojmovi kod kojih dolazi do izražaja protivrečnost opšteg i konkretnog«. ¹⁰⁹ Stoga ne čudi što se zbog poteškoća i metodologijskih i semantičkih, a posebice onih koji izvire iz specifičnih značajki pojmova kao što su: otvorenost, dijalektičnost, mogućnost korekcije praksom, revolucionarnost — javljaju različite i često nedomišljene definicije skupštinskog sistema i za njegovo područje istraživanja ključnih kategorija kao što su: politički sistem, politička samoupravna javnost i javno mnijenje, subjekt političkog, odnosno skupštinskog sistema, revolucionarna praksa rada, komunikacijski sistem, delegatski sistem, komunalni sistem i dr. Razlog takvom »stanju« jugoslavenske teorijske misli, u kojoj mnoga pitanja skupštinskog sistema nisu potpuno objašnjena ni teorijski osmišljena, ¹¹⁰ valja tražiti u paralelnom toku »zbivanja« misli i djelovanja. Naime, jugoslavenski teoretičari definiraju one kategorije koje se istodobno u praksi ostvaruju i neprekidnom dijalektičkom preobrazbom mijenjaju.

Skupštinski sistem u Jugoslaviji moguće je posmatrati i znanstveno proučavati: a) sa stajališta cjelovitosti sistema (kompleksan pristup), a to znači u interakciji s praksom rada, u povijesnom kontinuitetu i u funkciji povijesnih interesa radničke klase, i b) u pojedinim aspektima njegova teorijskog osmišljenja i empirijskog ostvarenja (primjerice, trenutak poslije donošenja novog Ustava i sl.) i njegovih, uvjetno, podsistema nastalih horizontalnim i vertikalnim povezivanjem (od mjesnih zajednica, osnovnih organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica do skupština općina i njenih sastavnih dijelova, skupština republika do savezne skupštine).

U tom će svjetlu na osnovi literature biti sagledan, za znanstveno proučavanje nužan, kategorijalni aparat, a potom geneza, razvoj i elementi skupštinskog sistema onako kako su prezentirani u radovima jugoslavenskih teoretičara.

Nije teško uočiti da se politološka i pravna teorija (dakle, teorije koje bi s obzirom na svoju znanstvenu orijentaciju trebalo da taj predmet stave u žarište znanstvenog interesa) relativno malo bave problemima skupštinskog sistema, te »ne postoji jedinstveno gledanje, kako na njegov pojam tako i na njegova historijska ostvarenja [...]«, i nedovoljno »razgraničenje skupštinskog sistema vlasti od njegovih drugih oblika«. ¹¹¹

Većina se autora u traganju za valjanom odredbom skupštinskog sistema nadahnjuje na izvorima njegove teorijske i počecima njegove praktične realizacije: Marxovom poimanju takvog sistema vlasti i Pariskoj komuni. ¹¹² Komuna koja je bila taj konačno pronađeni oblik diktature proletarijata temeljila se na načelu jedinstva vlasti i »imala je da bude ne parlamentarno, nego radno tijelo, izvršno i zakonodavno u isto vrijeme«. ¹¹³ Bila je sastavljena od odbornika, tj. delegata izabranih na osnovi općeg prava glasa u čemu je bitno odudarala od parlamentarnog sistema vlasti. Komuna je svoju teorijsku a naročito praktičnu valorizaciju dobila u ideji Lenjinovog koncepta i sistema sovjeta koji su objedinjavanjem zakonodavne i izvršne funkcije, ¹¹⁴ te konstituiranjem vlasti na teritorijalnom i političkom principu, ostvarili esencijalno načelo: načelo jedinstva vlasti što je bitna odlika skupštinskog sistema.

Jugoslavenski su teoretičari, inspirirani Komunom i praksom Lenjinovih sovjeta pri određenju skupštinskog sistema, suglasni u jednom: u načelu jedinstva vlasti. ¹¹⁵ »Sistem narodne vlasti [...] izgrađen je na načelima jedinstva vlasti kako u lokalnim tako u republičkim i saveznim razmerama.« ¹¹⁶ Prema teorijskim odredbama I. Krbeka ¹¹⁷ i J. Stefanovića ¹¹⁸ o skupštinskom sistemu, oni načelo jedinstva vlasti posmatraju u korelaciji s narodnim suverenitetom kao drugom značajnom kategorijom njegova pojma. Zasnivajući se na načelu demokratskog jedinstva vlasti, »skupštinski sistem se odlikuje time što je skupština najveći organ vlasti koji ima odlučujuću ulogu u vršenju vlasti i vođenju politike«, ¹¹⁹ ali ona, prema mišljenju M. Matića, ne ostvaruje svoje jedinstvo u svim funkcijama neposredno i operativno, već samo u zakonodavnoj, dok izvršnu i sudsku vlast povjerava posebnim organima, koji su i nadalje pod njenom kontrolom. ¹²⁰ O problemu načela jedinstva vlasti P. Nikolić stoji na stajalištu da je moguće u teorijskim rasprama na jugoslavenskom nivou utvrditi razlikovanje između demokratskog i nedemokratskog jedinstva vlasti. ¹²¹ Iako kriterij za razlikovanje ni sam ne objašnjava, on navodi R. Lukića i N. Perencevića kao

pobornike teze o relativnom jedinstvu vlasti skupština.¹²² M. Zečević uzima načelo jedinstva vlasti kao okosnicu distinkcije skupštinskog sistema od ostalih sistema vlasti, a ona se ogleda u: karakteru i strukturi skupština, njihovim funkcijama i odnosu prema izvršno-upravnim organima vlasti.¹²³ Naspram suštinske razlike dvaju navedenih sistema, U. Trbović nudi veoma diskutabilnu formulaciju našega skupštinskog sistema nalazeći uzajamnost u preplitanju i komponiranju njihovih elemenata. On drži da je naš skupštinski sistem, naročito nakon Ustava iz 1963. godine, »sjedinenje valjanih osobina parlamentarnog i konventskog sistema odlučivanja«.¹²⁴

Jugoslavenski teoretičari određuju skupštinski sistem često u sklopu političkog sistema ne precizirajući jasno njegove osnovne postavke. Npr., J. Đorđević karakterizira skupštinski sistem kao jedan uz ove ustavne principe: federalizam, vladavinu prava (zakonitost) i sjedinjavanje polit-ekonomskog predstavništva u predstavničkim tijelima.¹²⁵ Skupštinski sistem, kao bazično organizacijsko ustrojstvo vlasti unutar cjelovite političke organizacije društva, nema neke posebne društvene osnove do osnova cijelog društva. I dok N. Pašić kao osnovnu društvenu determinantu navodi »samoupravne odnose« u proizvodnji i raspodjeli i nov položaj »udruženog rada«,¹²⁶ L. Geršković samoupravljanju pridaje ove društvene determinante: a) neetatističku društvenu osnovu, b) integraciju organa društvenog samoupravljanja, c) princip formiranja skupština kao integracija samoupravnih radnih ljudi i ostalih zajednica, d) strukturu skupština, i e) negaciju političkog profesionalizma.¹²⁷

Koje su osnovne karakteristike skupštinskog sistema, pitanje je koje se otvara u politološkoj i pravnoj znanosti. Kao osnovnu karakteristiku skupštinskog sistema sve opće definicije daju skupštine kao nosioce načela jedinstva vlasti.¹²⁸ Definicije koje tendiraju na preciznija određenja skupštinskog sistema doista su malobrojne. Prema mišljenju S. Sokola sistem skupštinske vlade karakterizira: a) materijalno-funkcionalni element koji se ogleda u nadležnosti skupštine, i b) organizaciona i funkcionalna podređenost onima koji su je postavili.¹²⁹ Zasad najcjelovitiju odredbu skupštinskog sistema daje L. Geršković polazeći od karaktera suvremenog društva Jugoslavije i skupštinskog sistema koji mu je kompatibilan.¹³⁰ On ga razumijeva kao sistem političke vlasti upravljanja društvenim poslovima iskazujući postulate koje nužno zadovoljava: 1) društvenim poslovima u nacionalnim i ostalim društveno-političkim zajednicama upravljaju skupštine kao izabrana predstavnička tijela; 2) skupštine su osnovni nosilac političke vlasti i sve funkcije proizlaze iz njih i djeluju po njihovim odlukama; 3) skupštine su politički odlučujuća, zakonodavna i izvršna tijela, i 4) skupštine su radna tijela.¹³¹

Sporno pitanje pri određenju skupštinskog sistema jest prema mišljenju U. Trbovića posljednji navedeni postulat: skupština kao radno tijelo.¹³² Inzistirajući na raznolikosti gledišta jugoslavenskih teoretičara o tome pitanju, on ih i prezentira. Tri su mogućnosti: skupština kao samoupravno radno tijelo društvenog rada, skupština kao radno tijelo samo kad je nosilac stvarne politike, i skupština svedena na radni i surađujući odnos prema društveno-političkim organizacijama. Dok prvo gledište, prema njegovu sudu, zastupa E. Kardelj u knjizi Organizacija i metodi rada Savezne

skupštine, u grupu pobornika drugog gledišta ubraja, uz ostale, L. Gerškovića i V. Smilevskog.

Koliko društveno-ekonomske promjene doista utječu na sistem političke vlasti, tj. koliko je preplitanje ekonomskog i političkog neosporna činjenica, očituje se i u odredbama skupštinskog sistema. I dok je za L. Gerškovića skupštinski sistem isto tako i integrativni dio sistema samoupravljanja u kojemu »izaslanici neposrednih organa samoupravljanja« rješavaju pitanje od zajedničkog interesa za život i rad svojih teritorijalnih zajednica,¹³³ N. Pašić spram tih ključnih promjena uobličava i svoju definiciju skupštinskog sistema. To je takav sistem u kojem predstavnička tijela: a) izrastaju neposredno iz samoupravne društvene osnove, b) sjedinjuju u sebi funkcije organa političke vlasti i organa teritorijalne integracije samoupravljanja, i c) predstavljaju oblik samoupravne integracije rada u sferi upravljanja društvenim poslovima.¹³⁴

Program SKJ, iako nema teorijske odredbe skupštinskog sistema, jasno i nedvosmisleno zbori o klasno-političkoj biti vlasti radničke klase, tj. o diktaturi proletarijata koju karakterizira društveni sadržaj socijalističke demokracije, društveno samoupravljanje, lična prava građana i uloga zakonitosti.¹³⁵

Određenje skupštinskog sistema dobiva nove horizonte postepenim prevladavanjem pluralizma »političkih monopola istinskim samoupravnim političkim pluralizmom, tj. pluralizmom autentičnih samoupravnih interesa samoupravnih subjekata kako parcijalnih tako i opšte društvenih«.¹³⁶

Iako se jugoslavenska znanstvena misao kategorijom političkog sistema bavi nešto više nego što je moguće zaključiti na osnovi brojnih naslovljenih djela, politički sistem, kad je riječ o teorijskom domišljaju, često dijeli sudbinu sličnu skupštinskom sistemu. Naime, još su i nadalje otvorena i neraščišćena pitanja vezana za njegove pojedine aspekte, te ne postoje zaokružena i relativno systemska djela o tom predmetu. Pri kritičkom prosuđivanju tih djela to valja uzeti u obzir.

Politički je sistem šira kategorija od države i skupštinskog sistema koji je njegov bitan dio; on obuhvaća raznovrsne oblike i institucije političkog života.

Veoma uopćena definicija političkog sistema dana je u Političkoj enciklopediji gdje se on određuje kao »jedan od podsistema globalnog društva kao relativno samostalne, organizovane celine svih društvenih delatnosti«.¹³⁷ Sličnu definiciju političkog sistema iskazuje i Z. Lerotić, a po njoj je politički sistem takav podsistem društvenog sistema (uz ekonomski, kulturno-informacijski i ostale) koji se s cjelinom povezuje u nekoliko političkih funkcija.¹³⁸

Pojam političkog sistema ima prema J. Đorđeviću dva osnovna značenja: a) on potvrđuje postojanje posebne sfere društvenosti, i b) on otkriva njenu »konkretnu logiku« stavljajući u središte odnose i utjecaje, procese i institucije koje izražavaju strukturu političkog društva.¹³⁹ Naspram tradicionalnih koncepcija u političkom sistemu po kojima se politički sistem identificira s državom, odnosno vlašću (danas se pod tim pojmom uglavnom razumijeva politički sistem u užem smislu riječi),¹⁴⁰ u jugoslavenskoj se teoriji, naročito konstituiranjem politološke znanosti i posebne znanosti o

političkom sistemu, javlja težnja za stvaranjem znanstvenog koncepta o političkom sistemu u kojem će naš politički sistem dobiti svoju adekvatnu teorijsku smislenost.

Sa stajališta marksističkog pristupa politici i političkim procesima N. Pašić definira politički sistem kao »institucionalizovani oblik i način na koji je određen i regulisan odnos javne vlasti i društva«,¹⁴¹ što se s obzirom na postojanje klasa prevodi kao odnos vladajuće klase prema organizaciji političke vlasti.¹⁴² To se i uzima kao glavni kriterij pri svakoj klasifikaciji političkih sistema.¹⁴³ Politički je sistem povijesna kategorija,¹⁴⁴ i nipošto nije društveno-klasno neutralan.¹⁴⁵ Marx ga je vidio u funkciji osnovne povijesne nakane — društvenog oslobođenja rada — te otuda i motiv njegova klasnog karaktera u socijalizmu.¹⁴⁶ Naš politički sistem stoga jest diktatura proletarijata.¹⁴⁷ Vlast radničke klase procesom samoupravne demokratizacije društva stavlja prirodu proizvodnih odnosa u žarište bitnih pitanja o političkom sistemu.¹⁴⁸ U odnosu na to, moguće je znanstveno »prosuditi« o dva elementa vezana za naš politički sistem: javno konstituiranje interesa i redistribucija i demonopolizacija državno-političke moći.¹⁴⁹ Naredno pitanje koje iskrsava kad je riječ o pojmovnom određenju političkog sistema tiče se njegovih elemenata. U traganju za općom klasifikacijom M. Pečujlić navodi: političku aktivnost, subjekte, tj. aktere političkog procesa i organizacije s pomoću kojih se politička djelatnost obavlja, vrijednosno-normativni sistem, političku ideologiju i sl., te političke odnose kao osnovne elemente političkog sistema.¹⁵⁰ Uzimajući u obzir kompleksnost njihovog preplitanja na samoupravnom tlu, N. Pašić gradi strukturu političkog sistema samoupravnog društva čiji su sastavni dijelovi: organizacija državne vlasti u užem smislu riječi, sfera slobodnog udruživanja i političkog organiziranja i samoupravljanje koje, kao osnovica cjelovitog političkog sistema, dobiva svoju političku dimenziju.¹⁵¹

O pojmovnom određenju političkog sistema, posmatranog u kontekstu bitnih promjena našeg društva, postoji niz mišljenja i gledišta.¹⁵²

O subjektu(ima) političkog odnosno skupštinskog sistema u jugoslavenskoj se znanstvenoj misli raspravljalo manje u znaku pravno-normativnih kategorizacija subjekata (pojedinačnih i kolektivnih), a više u nizu teorijskih kontroverzi o istinskom subjektu — radničkoj klasi.¹⁵³ Prema marksističkoj znanstvenoj misli radnička klasa postaje politički subjekt u trenutku osvještenja, tj. kad iz »klase po sebi« postaje »klasa za sebe« samospoznajom svoje političke uloge i povijesne misije.¹⁵⁴ U našem društvu radnička klasa jest subjekt revolucionarnog kretanja; osnovni činilac konkretno-povijesne cjeline revolucionarnog preobražaja.¹⁵⁵ Revolucionarna priroda radničke klase proizlazi iz revolucionarne prakse rada, iz radikalne preobrazbe proizvodnih odnosa koji unutar samoupravne strukture društva stvaraju istinske mogućnosti za prerastanje moći rada u društvenu, političku moć.¹⁵⁶

O problemima samoupravnog subjektiviteta radničke klase moguće je raspravljati s obzirom na samoupravljanje i upravljačku autonomiju radnika.¹⁵⁷ Upravljačka autonomija radnika, koji su imenitelji za socijalnu personifikaciju samog rada, postoji u svim sferama te političko-organizacijskom ustrojstvu vlasti — skupštinskom sistemu.

Revolucionarna praksa rada ulazi u red onih kategorija koje se vezuju za skupštinski sistem društveno-ekonomskim sistemom, ekonomskim sistemom,

proizvodnim odnosima, proizvodnim radom i sl. Praksa rada¹⁵⁸ u svom esencijalnom značenju premašuje odlike navedenih kategorija uspostavljanjući u izvornom Marxovom određenju čovjeka i prirodu u ishodište rada.¹⁵⁹ Praksa rada bitno je antropološki određena jer čovjek jedino radom u svom rodnom boravištu, tj. radnom, biva čovjekom, te stoga rad i karakter rada jesu ontološko određenje radnika-proizvođača.¹⁶⁰

Radničko je samoupravljanje, prema mišljenju Z. Vidakovića, radikalni odgovor i rješenje revolucionarne prakse rada jer uspostavlja uvjete za revolucionarno historijsko stvaralaštvo radničke klase.¹⁶¹ Otuda potreba za daljnjim znanstvenim istraživanjima o samoupravljanju kao ishodištu korjenitih promjena. Jer onoliko koliko se zbiva temeljna preobrazba u praksi rada, cjeloviti politički sistem a naročito skupštinski, dakle sistem koji je u neposrednoj dijalektičkoj sprezi s praksom rada, postaje funkcija rada i njegova proizvođača — radničke klase.

Javnost i javno mnijenje, odnosno samoupravna javnost i samoupravno javno mnijenje kategorije su o kojima se u jugoslavenskoj teorijskoj misli počelo ozbiljnije promišljati tek potkraj 60-ih godina, iako ni do danas nema sustavnog djela o njima.¹⁶² Teorijske nesuglasice i dileme oko njihovih pojmovnih određenja proizlaze, s jedne strane, iz prirode i porijekla javnosti i javnog mnijenja, a s druge, iz nemoći da se te kategorije teorijski domisle i oplemene osobenostima našega društveno-ekonomskog i političkog sistema. Dok jedni autori stoje na stajalištu da je javno mnijenje tipično buržoaska kategorija,¹⁶³ drugi pokušavaju iz temelja građanske misli o javnosti i javnom mnijenju dati teorijske odredbe samoupravnoga javnog mnijenja i samoupravne javnosti.¹⁶⁴ Prema mišljenju F. Đinića kvalitetna razlika između građanskog i samoupravnog javnog mnijenja u tome je što su akteri toga drugog i »ovlašćeni učesnici procesa odlučivanja na različitim nivoima društvenog organiziranja.«¹⁶⁵

Dok je samoupravno javno mnijenje bitna pretpostavka ispravnog funkcioniranja skupštinskog sistema, načelo javnosti je njegov osnovni uvjet.¹⁶⁶ Načelo javnosti je društveno-uvjetovana kategorija imanentna samoupravljanju i prirodi našega političkog sistema.¹⁶⁷ Valja praviti distinkciju između načela javnosti i kategorije samoupravne javnosti. Uvođenjem samoupravljanja i uspostavom delegatskih odnosa javnost postaje društvena sfera u kojoj radni ljudi i građani neposredno odlučuju o društvenoj reprodukciji i ostalim pitanjima od vitalnog interesa.¹⁶⁸ Samoupravna javnost je stoga sastavljena »od radnih ljudi kojima je data politička vlast.«¹⁶⁹ Zamjetljivo je da se samoupravna javnost i javno mnijenje često znanstveno istražuju u funkciji i međuovisnosti o informacijsko-komunikacijskom sistemu.¹⁷⁰ Informacijsko-komunikacijski sistem dio je političkog, odnosno skupštinskog sistema socijalističkog samoupravljanja koji optimalnim protokom informacija i veza osigurava njegovo funkcioniranje. Komunikacijski centri u sklopu delegatskog skupštinskog sistema kao temeljne zadatke imaju: organizaciju delegatske komunikacije, djelovanje, razvijanje informacijske osnove za svrhe delegatske komunikacije i obrazovanja sudionika sistema.¹⁷¹

Delegatski je sistem ključni pojam političkog, odnosno skupštinskog sistema Jugoslavije. Pojmovna odredba biti delegatskog sistema, onako kako je označena u teorijskim koncepcijama jugoslavenskih teoretičara, usko je vezana za pitanje pristupa, analize i objašnjenja delegatskog sistema u Ju-

goslaviji te njegove funkcije i realizacije. Iako njegovu teorijsku i revolucionarno-povijesnu osnovu nalaze u Marxovim radovima o Komuni, njenom kratkotrajnom ozbiljenju i Lenjinovom konceptu sistema sovjeta,¹⁷² jugoslavenski autori osobenost i novost delegatskog sistema vide u našoj društveno-političkoj i ekonomskoj stvarnosti.¹⁷³ Delegatski sistem, uz ostalo, predstavlja značajnu novost i specifičnost jugoslavenskog socijalističkog prava.¹⁷⁴

Najdublji smisao i vrijednost delegatskog sistema jest u objedinjenju funkcije rada i funkcije upravljanja, odnosno u mogućnosti da funkcije upravljanja izvede iz funkcije rada.¹⁷⁵ Jugoslavenski teoretičari skloni su delegatski sistem okarakterizirati kao novi izborni mehanizam, kao temeljni oblik diktature proletarijata, kao novi društveni odnos i sl. On to sve zapravo i jest, ali i pojmovno kompleksniji i sadržajniji s obzirom na svoj teorijski i praktični doseg. On je kvalitetno nov sistem koji bitno, dakle iz korijena, mijenja našu povijesnu zbiljnost, stavlja u središte čovjeka koji na osnovi rada uspostavlja i kreira organizacijsko ustrojstvo vlasti. Naspram klasične predstavničke demokracije i njenog klasičnog predstavnika koji je bio u podvojenosti između političke sfere od koje je otcijepljen i radne koja mu je otuđena, delegatski sistem prevladava u biti sve vrste otuđenja i zahtijeva kompletno biće, djelatno, samodjelatno i samoodgovorno koje u sebi sabire sve funkcije, kao što delegatski sistem u svom organizacijskom ustrojstvu sabire sve funkcije bazirane na proizvodno-radnom, političkom i teritorijalnom principu.

Delegatski je sistem racionalan sistem koji dokida elemente posredovanja u oblasti socijalističke demokracije,¹⁷⁶ a to znači da interese radnih ljudi u skupštinama »pre svega neposredno izražavaju i zastupaju njihovi delegati«. ¹⁷⁷ U teorijskoj odredbi delegatskog sistema značajna je relacija delegatskoga i skupštinskog sistema. Naime, dok delegatski sistem određuje sadržaj skupštinskog sistema, skupštinski je sistem odnos svih organa prema onima koji na delegatskom principu »predstavljaju organe društvenog upravljanja i organe samoupravljanja i političke vlasti u društveno-političkim zajednicama«. ¹⁷⁸ Navodeći osnovne principe i kategorije delegatskog sistema, J. Đorđević ističe izvjesnu proturječnu relaciju između definicije skupština kao predstavničkih tijela i njihova delegatskog određenja kao »konstituisanih i smenljivih u opštini izabраних delegacija svih građana, a posebno radnih ljudi u radnim zajednicama«. ¹⁷⁹

Temeljna načela na kojima je zasnovan delegatski sistem jesu: 1) društveno vlasništvo, 2) samoupravljanje, odnosno radnička klasa i svi radni ljudi određeni kao nosioci vlasti i upravljanja ostalim društvenim poslovima, i 3) stvaraoci dohotka odlučuju o njemu u cjelini.¹⁸⁰ No i delegatski sistem kao politički oblik samoupravne integracije društva ima dvije zadaće: 1) treba omogućiti raznoliko povezivanje samoupravnih struktura tako da radni ljudi, na osnovi samoupravnog dogovaranja i sporazumijevanja, sami, dakle bez posrednika, odlučuju o ključnim pitanjima od njihova neposrednog interesa, i 2) treba bitno mijenjati »klasnu strukturu nosilaca političke vlasti« neprestanim otklanjanjem jaza između vlasti i samoupravljanja.¹⁸¹ Prema J. Marjanoviću samoupravne osnove delegatskog sistema ogledaju se u primarnim samoupravnim asocijacijama i društveno-političkim zajednicama, kriteriju i načinu izbora delegata u vijeća skupština

društveno-političkih zajednica i osnovnim razlozima za sudjelovanje skupština samoupravnih interesnih zajednica u radu skupština društveno-političkih zajednica.¹⁸²

Naši teoretičari proučavaju i mogućnost zrelih institucionalnih pretpostavki za njegovo ozbiljenje: prva institucionalna pretpostavka jest dosljedno postavljanje skupštinskog sistema kao osnovnog principa organizacije vlasti, druga — razvijenost samoupravljanja, treća — demokratičnost društveno-političkih kanala što bi otvorilo prostore pravom djelovanju delegacija i skupština, i četvrta — konkretna i jasna razrada svih elemenata delegatskog sistema.¹⁸³

Delegatski sistem, težeći univerzalnosti, zahvaća sva područja života i rada, a njegov institucionalni mehanizam različit je na području ostvarenja funkcija vlasti, na području ostvarenja funkcija radničkih savjeta i na području samoupravnih interesnih zajednica. A isto tako drugačiji je u mjesnim zajednicama. Na području ostvarenja funkcija vlasti utvrđena su četiri subjekta delegatskog sistema: a) osnovne samoupravne organizacije, samoupravne interesne zajednice, mjesne zajednice i društveno-političke organizacije; b) delegacije; c) delegati koji se iz sastava delegacija delegiraju u skupštine društveno-političkih zajednica, i d) skupštine društveno-političkih zajednica od općine do federacije.¹⁸⁴

Iako većina radova o delegatskom sistemu teži ka cjelovitosti, mnoga specifična pitanja delegatskog sistema koja oni dotiču, primjerice, pitanje delegatskog mandata,¹⁸⁵ pitanje relacije primarna organizacija ili zajednica — delegacija — delegat,¹⁸⁶ pitanje uloge društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu,¹⁸⁷ ostaju nedovoljno istražena.

U pristupu teorijskoj koncepciji komune i komunalnog sistema moraju se imati u vidu dvije osnovne pretpostavke: a) teorijska koncepcija jugoslavenskoga komunalnog sistema temelji se na Marxovoj koncepciji komune i iskustvima Lenjinovih sovjeta, i b) osobenost razvoja jugoslavenskoga društveno-ekonomskog i političkog sistema, naročito uvođenjem samoupravljanja i delegatskog sistema, nužno je nagnala teorijsku misao k novim sadržajima značajnim za teorijsku odredbu komune i komunalnog sistema.

Komuna je, u svjetlu jugoslavenske zbilje, ne samo politički oblik ekonomskog oslobođenja rada,¹⁸⁸ ona je polivalentna društvena pojava: samoupravna zajednica, politički oblik organiziranja društva, oblik odumiranja države, oblik lokalne samouprave i oblik ostvarivanja diktature proletarijata.¹⁸⁹ Program Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. godine određuje komunu kao osnovnu političko-teritorijalnu organizaciju samoupravljanja radnog naroda i osnovnu društveno-ekonomsku zajednicu stanovništva njegovih područja.¹⁹⁰ Komuna jest zajednica koja rješavanjem problema i usklađivanjem ključnih interesa njenih radnih ljudi i građana, objedinjavanjem djelatnosti njenih osnovnih ćelija: mjesnih zajednica i organizacija udruženog rada i uspostavom vlasti baziranoj na samoupravljanju, delegatskom sistemu i jedinstvenom teritorijalno-funkcionalnom principu, vodi prema ispunjenju Marxove vizije: osnovnom zajedništvu — istinskom prirodnom obliku života i rada. Ona je od samog početka postulirana kao oblik organiziranog zajedništva putem kojega proizvođači i građani udruživanjem ovladavaju uvjetima svoje društvene egzistencije i time prevladavaju osnovne oblike ekonomske i političke dominacije.¹⁹¹ U toj tendenciji sa-

bran je smisao njenog teorijskog koncepta i ostvarenja u djelima jugoslavenskih autora.¹⁹² Iako se teorijska koncepcija komune i komunalnog sistema čini posve domišljenom, i nadalje su moguće poneke teorijske dileme, primjerice, jesu li pojmovi komuna i lokalna samouprava istovjetni ili komplementarni.¹⁹³

Mada navedene kategorije ne predstavljaju kategorijalnu cjelovitost relevantnu za znanstveno proučavanje političkog i skupštinskog sistema (nisu obuhvaćene kategorije: interes, samoupravna i politička odgovornost,¹⁹⁴ socijalistički moral,¹⁹⁵ i dr.), one su uputne za uvid u značajna pitanja skupštinskog sistema i njegova teorijskog dometa.

Povijesni razvoj skupštinskog sistema u Jugoslaviji prezentiran je u redovima politološkog, historijskog, ekonomskog i sociološkog karaktera.¹⁹⁶ Obilježje najvećeg dijela radova ogleda se u namjeri njihovih autora da, rukovodeći se ključnim ustavnornormativnim promjenama s jedne strane i neprestanim preobrazbama društveno-ekonomske zbiljnosti i političke prakse s druge, daju pregled osnovnih etapa razvoja našega političkog sistema od začetaka njegova konstituiranja do danas.

Od pokušaja kompleksnoga, temeljitog i razložnog prikazivanja jugoslavenskoga političkog, odnosno skupštinskog sistema s obzirom na složena revolucionarna previranja valja istaknuti radove E. Kardelja.¹⁹⁷ Dajući iscrpan i cjelovit prilog objašnjavanju aktualnih pitanja naše socijalističke izgradnje, posebice pojedinih faza razvoja političkog sistema, Kardelj podastire osnove za dublja istraživanja toga područja. Dijalektičkim pristupom problemima i pitanjima političkog i skupštinskog sistema, imajući u vidu njegov povijesni kontinuitet, ulogu subjektivnih faktora i raskorak između normativnog i zbiljskog, E. Kardelj dnevnopolitičke zahtjeve preobrazbe sistema sagledava uvijek u funkciji povijesnih interesa radničke klase. Otuda vrijednost njegovih teorijskih domišljaja. Osim toga, njegovi radovi imaju karakter kritičke i znanstvene analize kojoj je zadaća ukazati ne samo na nejasnoće i kontradiktornosti u razvoju sistema već na socijalne determinante, kontinuitet, izvore socijalističke revolucije i razloge slijeda njegovih razvojnih etapa.¹⁹⁸

Kad je riječ o genezi političkog i skupštinskog sistema, neophodno je spomenuti radove L. Gerškovića,¹⁹⁹ D. Bilandžića,²⁰⁰ i J. Đorđevića.²⁰¹ Iako je doista teško postaviti usporedbu između radova tih eminentnih jugoslavenskih teoretičara političkog sistema, zamjetljivo je ovo: radovi L. Gerškovića, naročito oni prvi o toj problematici, imaju težište na što jasnijoj normativno-pravnoj razradi političkog sistema; radovi D. Bilandžića — na složenoj društveno-ekonomskoj, unutrašnjopolitičkoj i međunarodnopolitičkoj situaciji, dok J. Đorđević često prikazuje razvoj političkog, odnosno skupštinskog sistema s pomoću unapređenja i primjene ideje njegova pojma na jugoslavenskom tlu.

Politički sistem SFRJ ima svoju razvojnu logiku, zakonitosti razvoja i, prema tome, etape razvoja. Čitav razvojni put stavio je koncepciju diktature proletarijata na pijedestal zbiljskih kušnji uzrok kojih je bio cjelovit poslijeratni kontekst svjetske i unutrašnje situacije, ekonomskih zakonitosti i uspostave socijalističkih proizvodnih odnosa s jedne i uloge političke vlasti s druge strane — zadaće subjektivnih snaga u socijalizmu. Dvojnost sistema koja se ogledala u neprestanom proturječju između ekonomskog i

političkog, normativnog i zbiljskog, samoupravnog i državnog, najbolje se može uočiti na elementima političkog i ustavnog sistema koji su potvrda postojanja i djelovanja paralelnih sistema: a) elementi građanske demokracije i građanske države; b) elementi državnog socijalizma i birokratske države, i c) elementi samoupravnog sistema.²⁰²

Elementi samoupravnog sistema istodobno znače negaciju državnog i uspostavu novog sistema vlasti radničke klase, baziranog na mogućnosti i zbiljskoj ulozi radničke klase i njenih povijesnih interesa. Stoga se stupanj realne demokratizacije političkog sistema pokazuje kao funkcija stupnja razvoja samoupravnih odnosa i u njima izraženog novog položaja radničke klase.²⁰³

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja je, prema riječima E. Kardelja, izraz i rezultat širokodemokratske socijalističke revolucije i društvenopovijesnih specifičnosti koje su se zbivale u našem društvu.²⁰⁴ Stoga već od svoga izvorišta — u narodnooslobodilačkim odborima, AVNOJ-u, toj revolucionarnoj narodnoj skupštini sa izvršnim aparatom,²⁰⁵ sve do uvođenja delegatskog sistema, dakle u svim promjenama i etapama, politički sistem sadrži revolucionarno-klasnu osnovicu.

Dva su osnovna izvora našega skupštinskog sistema — okosnice političkog sistema: dosljedno provođenje i prilagođivanje društvenoj praksi i stupnju razvoja društva temeljnih odluka AVNOJ-a o konstituiranju države kao diktature proletarijata bazirane na principu nacionalne suverenosti i ravnopravnosti i uvođenje samoupravnog sistema koji je otvorio mogućnosti za dominantnu ulogu radničke klase.²⁰⁶ Uzimajući u obzir spomenute izvore, J. Blažević navodi uzroke nužnih promjena skupštinskog sistema: a) potrebu mijenjanja skupštinskog sistema radi daljnjeg razvoja samoupravljanja i uloge radničke klase u njemu; b) radi usklađivanja skupštinskog sistema s promjenama u vertikalnoj i horizontalnoj ravni, dakle uspostavljanja jedinstvene osnove djelovanja skupština svih društveno-političkih zajednica, i c) radi potrebe mijenjanja strukture skupština društveno-političkih zajednica kako bi se osigurao dominantan položaj udruženog rada.²⁰⁷

Za prvu etapu razvoja našega političkog i skupštinskog sistema, koji svoj ustavnopravni temelj dobiva Ustavom iz 1946. godine, značajni su radovi L. Gerškovića, E. Kardelja, D. Bilandžića, B. Petranovića, J. Stefanovića i M. Šnuderla.²⁰⁸ Osnovni principi na kojima se temeljila država narodne demokracije u kontekstu specifičnih poslijeratnih povijesnih okolnosti bili su: demokracija za narod, princip jedinstva vlasti, izbornost i smjenljivost rukovodećih lica u izvršnom aparatu, demokratski centralizam i princip samoupravnosti naroda.²⁰⁹ U konstituiranju vlasti radničke klase narodni odbori su u navedenoj prvoj etapi razvoja odigrali značajnu ulogu.²¹⁰

Povijesna osobenost druge, ključne etape razvoja političkog i skupštinskog sistema jest uvođenje samoupravljanja 1950, odnosno 1953. godine. N. Pašić je u svom povijesnom osvrtu na skupštinski sistem 1953. godinu okarakterizirao kao prijelomnu prije svega zato što su samoupravni proizvodni odnosi, koji su još počeli 1950. godine osnivanjem radničkih savjeta, dobili u njemu kao ustrojstvo vlasti adekvatnu političku nadgradnju. Sistem je bio »osiguran« ovim karakteristikama: a) načinom izbora, b) višedomnom strukturom skupština, c) inkorporiranjem političko-izvršne vlasti u organizacijsku strukturu i direktnu nadležnost skupštine, i d) djelovanjem samih skupština.²¹¹

Iako autori političkog i skupštinskog sistema u osnovnoj orijentaciji koncepta skupštinskog sistema, koji u strukturu uvodi vijeće proizvođača, vide težnju ka predstavljanju autoriteta samoupravnog rada i samoupravnog proizvođača,²¹² oni se i nadalje ne mogu složiti oko osnovnog pitanja: je li 1953. godina doista godina početka skupštinskog sistema? I dok P. Nikolić (a slična gledišta imaju i J. Đorđević i N. Pašić) početak skupštinskog sistema u Jugoslaviji dovodi u vezu s početkom samoupravljanja, ostali autori, primjerice M. Matić, početak skupštinskog sistema nalaze u samim začecima konstituiranja revolucionarne vlasti.²¹³ Etapu razvoja skupštinskog sistema do 1963. godine karakterizira uvođenje komunalnog sistema 1955. godine,²¹⁴ proces demokratizacije i deetatizacije, uspostava samoupravnih odnosa u svim sferama društvenog života i rada i otpori tehnobirokratskih struktura.

Ustav iz 1963. godine ozakonjuje zbiljsku ulogu skupština kao »najviših organa vlasti i organa društvenog samoupravljanja« proširenjem njenih kompetencija, strukturom, karakterom te položajem izvršnih organa.²¹⁵

Vjerojatno je najdinamičnije i za jugoslavenske znanstvenike posve aktualno i zanimljivo naredno razdoblje, prije svega, zbog velikih promjena u samoupravnoj proizvodnji i, prema tome, preobrazbi čitavog sistema vlasti. Amandmani iz 1967. godine, 1968. i 1971, te Ustav iz 1974. godine imaju za osnovu ove ciljeve: a) konstituiranje skupštinskog sistema kao integralnog dijela socijalističkog samoupravljanja zasnovanog na sistemu udruženog rada i interesima radničke klase; b) uvođenje delegatskog sistema, kao logične zakonitosti kontinuiteta skupštinskog sistema — osnove u konstituiranju cjelovitog sistema radne i životne sfere te vlasti; c) mijenjanje struktura skupština, položaja izvršnih organa u njima, procesa donošenja odluka te odnosa na horizontalnoj i vertikalnoj liniji skupština društveno-političkih zajednica.²¹⁶

Sadašnja etapa razvoja skupštinskog i političkog sistema otvorena spram budućeg već naviješta ozbiljenje smjera danog Ustavom iz 1974. godine; ona je izazov i inspiracija znanstveniku da znanstvenokritičkom ocjenom teorijske postavke neprestano promišlja u vezi s praksom. Najbolji ogled o tome je knjiga E. Kardelja: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ta je knjiga priznata osnova za kritički osvrt na dosadašnja dostignuća i puteve daljnjeg razvoja socijalizma i samoupravne socijalističke demokracije u Jugoslaviji.²¹⁷ Koncept interesa, posebice pluralizma samoupravnih interesa, koncept države, uloga subjektivnih faktora u konstituiranju i ostvarivanju političkog i skupštinskog sistema, povezivanje svijeta rada i svijeta politike — pitanja su koja pobuđuju jugoslavenske znanstvenike na teorijske polemike.²¹⁸

Osim navedenih radova o razvoju političkog i skupštinskog sistema, koji imaju u vidu uglavnom jugoslavensku zbiljnost, neznatan je broj studija (ili pojedinih njihovih dijelova) što razvoj skupštinskog sistema u Jugoslaviji šire posmatraju — u spektru svih povijesnih oblika pojavljivanja toga sistema vlasti u građanskome i socijalističkom društvu.²¹⁹ Valja istaknuti da je u jugoslavenskoj teoriji do danas izašla samo jedna studija monografske naravi koja se bavi skupštinskim sistemom u cjelini, tj. pojmovnim određenjem, povijesnim kontinuitetom, specifičnostima njegova razvoja u Jugoslaviji, koja uz sve nedostatke i nedomišljaje,²²⁰ predstavlja pokušaj sinteze

o toj, očigledno nedovoljno istraženoj problematici. Riječ je o knjizi P. Nikolića — Skupštinski sistem.

Umjesto sintezom, dakle sintetičkim pristupom i prikazivanjem razvojnih etapa političkog i skupštinskog sistema u njihovoj cjelovitosti, jugoslavenski teoretičari više se orijentiraju na proučavanje pojedinih ključnih globalnih točaka skupštinskog sistema ili njegovih elemenata po horizontalnoj i vertikalnoj liniji. Za potkrepu prvog iskaza mogu se navesti radovi koji obrađuju pitanja izbornog sistema²²¹ i problematiku odnosa federacije i republičke državnosti, tj. odnosa savezne i republičke skupštine,²²² dok u drugu, uvjetnu, grupu ulaze radovi o saveznoj skupštini, njenim funkcijama, nadležnosti i strukturi,²²³ općinskim skupštinama i njihovim elementima,²²⁴ te radovi o samoupravnoj bazi (npr. radovi o mjesnim zajednicama,²²⁵ samoupravnim interesnim zajednicama²²⁶ i sl.), koja je uspostavljanjem delegatskog sistema nužno integrirana u sistem vlasti.

Ustavnonormativne koncepcije i povijesni razvoj skupštinskog sistema

Temeljna je podloga političkog i skupštinskog sistema — ustavni sistem koji je kao »društveni postulat« zamislio punu integraciju političkog i društveno-ekonomskog,²²⁷ stoga je radi razumijevanja biti političke organizacije vlasti nužna njegova obrada.²²⁸ Osnovni akt, koji je u središtu znanstvenog interesa teoretičara ustavnog i političkog sistema, jest ustav. On je sintetički izraz dostignuća dosadašnjeg socijalističko-samoupravnog razvoja,²²⁹ ogledalo preobrazbi političko-organizacijskog ustrojstva vlasti, izražaj povijesnih stremljenja našega društva. »Sabirne točke smisla Ustava«²³⁰ problematiziraju bit samoupravljanja i sistema vlasti utemeljenog na interesima samoupravnih proizvođača.

Povijesnomarksistički pristup ustavu, preciznije ustavnounormativnim koncepcijama i problematici skupštinskog sistema podrazumijeva kontinuirano i sustavno sagledavanje razvoja i preobrazbi skupštinskog sistema u svjetlu ustavnounormativnih promjena a istodobno dijalektički, što znači u stalnoj sprezi i preplitanju s bitnim promjenama u svijetu rada.

Za jugoslavensku ustavnu i političku zbiljnost karakteristična su tri ustava Jugoslavije i Ustavni zakon koji po zakonskoj snazi ima sve značajke ustava, što govori o dinamici ustavnih promjena u Jugoslaviji. Na osnovi gledišta L. Gerškovića promjenljivost ustavnih dokumenata proizlazi iz nekoliko osnovnih političko-teorijskih pristupa: a) iz koncepcije samostalnosti, b) iz koncepcije naše federacije; c) iz »bitnih promjena u odnosima među socijalnim klasama i grupacijama«.²³¹

Politički i skupštinski sistem socijalističke Jugoslavije svoje normativno-pravno utemeljenje dobivaju u žiži socijalističke revolucije i narodnooslobodilačkog rata odlukama i deklaracijom Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.²³² Prema riječima E. Kardelja tri su osnovne činjenice koje odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a daju revolucionarno i konstitutivno državno-pravno značenje: »1) potvrda i ozakonjenje demokratske narodne vlasti koja je nastala i razvila se iz oslo-

bodilačkih napora naroda, 2) federativno uređenje unutrašnjeg zajedničkog života naših naroda u jedinstvenoj državnoj zajednici, federalnoj Jugoslaviji, 3) obračun sa emigrantskom i unutrašnjom protivnarodnom reakcijom koja se povezala sa okupatorima u zajedničkoj borbi protiv naših naroda«. ²³³ Za Republiku Hrvatsku, uz odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, značajne su i odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća Hrvatske.

Politički sistem ustavnu potvrdu svoje pravne egzistencije dobiva prvim Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesenim 31. siječnja 1946. godine. ²³⁴ Zadaća prvog ustava bila je da na bazi tekovina narodnooslobodilačkog rata formulira novi politički sistem koji im daje ustavni sadržaj tako što: a) narodni odbori i njihovi organi organizirani na principu jedinstva vlasti postaju osnovica sistema narodne vlasti, i b) federativno uređenje Jugoslavije utvrđeno odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a postaje osnovni princip organizacije vlasti višenacionalne zajednice. ²³⁵ Ustav FNRJ iz 1946. godine i ustavi republika odražavaju u svim svojim načelima revolucionarno etatističko razdoblje. Ustav FNRJ dao je precizan sistem povezivanja i učvršćenja državnog aparata na osnovnim principima: federativnosti, demokratskog centralizma, načela jedinstva vlasti i načela suverenosti narodnih republika jasno razgraničavajući kompetencije između federacije i narodnih republika. ²³⁶ Nadalje, svojim odredbama analizira organe vlasti, njihove funkcije, organizaciju i međusobni odnos te iskazuje koncepciju o narodu kao političkom subjektu. Na osnovi toga što je Jugoslavija savezna, federativna narodna država republikanskog oblika — zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, ²³⁷ organi državne vlasti zasnovani na načelu jedinstva vlasti jesu: Narodna skupština FNRJ kao najviši organ državne vlasti — nosilac narodnog i državnog suvereniteta, narodne skupštine narodnih republika i autonomnih pokrajina i narodni odbori. ²³⁸ Osnovna karakteristika takvog sistema vlasti ogleda se u tome što svi organi povjeravaju svoje poslove državne uprave izvršnim i upravnim organima, saveznoj vladi, vladama narodnih republika i izvršnim odborima. Narodna skupština u svojoj nadležnosti ima zakonodavnu vlast, ²³⁹ a svoju djelatnu funkciju obavlja putem dvaju domova koji su u njenom sastavu: Savezno vijeće i Vijeće naroda. Na sjednici obaju vijeća ona bira Prezidijum koji ima ulogu kolektivnog predsjednika države. Izvršnu funkciju ima vlada FNRJ ²⁴⁰ i za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini koja ju je izabrala. Iako Ustav FNRJ svojim odredbama nužno dotiče narodne skupštine narodnih republika, osobenost svake od njih jasnije razrađuju njihovi republički ustavi. Npr., Ustav Narodne Republike Hrvatske, koji je stupio na snagu 18. siječnja 1947. godine, na osnovi prava i nadležnosti koje mu daje Ustav FNRJ prezentira jasno i detaljno ustavna rješenja političkog sistema. Polazeći od principa narodne suverenosti, Ustav Hrvatske uspostavlja Sabor Narodne Republike Hrvatske kao njen vrhovni državni organ, ²⁴¹ koji je po nadležnostima, organizaciji rada i odnosima konstituiran na istim postavkama kao i Narodna skupština FNRJ. Dakle, ima isključivu zakonodavnu vlast, Prezidijum i vladu koja je »najviši izvršni i upravni organ državne vlasti Narodne Republike Hrvatske«. ²⁴² Jedina je distinkcija, što je i razumljivo, jednodomna struktura Sabora. Političku osnovu i bit jugoslavenskoga državnog uređenja tvore narodni odbori koji su ustavno određeni kao »organi državne vlasti administrativ-

no-teritorijalnih jedinica«. ²⁴³ Sistem narodnih odbora zapravo je sistem narodne vlasti koju izražava u svojim osobenostima: izbornosti, zakonitosti, kolektivnosti, jedinstvu vlasti, te demokratskom i samoupravnom karakteru. Narodni su odbori predstavnički organi, »izabrani na temelju općeg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem«, ²⁴⁴ a njihov su izvršni organ izvršni odbori.

Uvođenje samoupravljanja i cjelokupna zbivanja u društveno-ekonomskoj i političkoj sferi nužno su vodila ka donošenju Ustavnog zakona 13. siječnja 1953. godine ²⁴⁵ kojim je znatan dio odredbi o narodnoj vlasti »izmenjen, prevaziđen i dopunjen odredbama Ustavnog zakona«. ²⁴⁶ Osnovni razlog donošenja Ustavnog zakona bio je zahtjev za sistemom u kome bi jače došla do izražaja »slobodna socijalistička inicijativa radnih ljudi [...]« ²⁴⁷ Ustavni zakon projicira organizacijsko ustrojstvo vlasti u sistem samoupravljanja i iskazuje ideju o osnovnoj teritorijalnoj asocijaciji — unutar koje su narodni odbori osnovni organi vlasti i subjekti samoupravljanja. ²⁴⁸ Ustavni zakon od 1953. godine preobražava politički sistem tako da: a) uspostavlja politički sistem radnog naroda na čelu s radničkom klasom, b) unosi bitno novu instituciju — vijeće proizvođača u sastav Savezne narodne skupštine i republičkih skupština i time radnička klasa dobiva svoj istinski politički subjektivitet, c) postavlja društveno samoupravljanje u temelj društveno-političkog uređenja, d) provodi decentralizaciju izvršnih organa, e) uspostavlja jedinstvo društvenog i političkog sistema jedinstvom vlasti radnog naroda i principom samostalnosti rada državnih i društvenih organa. ²⁴⁹

Savezna narodna skupština i nadalje je organ vlasti federacije i predstavnik narodnog suvereniteta. Ali dolazi do promjena koje se ogledaju u nadležnosti (naročito u povećanoj kontroli izvršne vlasti), u strukturi i odnosima unutar skupštine. Svoj politički autoritet ona dobiva uvođenjem u svoj sastav uz Savezno vijeće i Vijeće proizvođača koje, s obzirom na svoju profesionalnu strukturu, sabire i zastupa interese industrijskih, poljoprivrednih i zanatskih proizvođača. ²⁵⁰ Izvršnu funkciju Savezna narodna skupština povjerava Predsjedniku Republike i Saveznom izvršnom vijeću. ²⁵¹

Ustavni zakon Narodne Republike Hrvatske o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti od 6. veljače 1953. godine daje detaljnu razradu nadležnosti, djelokruga rada, sastava i odnosa u Saboru NR Hrvatske kao najvišem organu vlasti u Republici Hrvatskoj. Osnovna intencija svih postavki republičkog zakona jest u što većoj deatazaciji, tj. osamostaljenju i jačanju republičke državnosti. Radi toga uvodi se dvodomna struktura Sabora NR Hrvatske; njega sada tvore Republičko vijeće i Vijeće proizvođača, ²⁵² a po jedinstvenom principu skupštinske organizacije vlasti izvršnu funkciju ima Republičko izvršno vijeće ²⁵³ umjesto dotadašnje vlade.

Narodni odbori, koji su svojim demokratskim samoupravnim obilježjima 'glas naroda', Ustavnim zakonom FNRJ i Ustavnim zakonom NR Hrvatske određeni su kao »osnovni organi vlasti radnog naroda i najviši organi vlasti općine, grada i kotara«. ²⁵⁴

U pogledu razrade političkog sistema u pripremnim tezama za novi Ustav, tj. Ustav iz 1963. godine, osnovna je orijentacija bila težnja da se »struktura vodećih državnih organa izvodi neposredno iz samoupravne organi-

zacije tako da se državni organi od opštine do Savezne narodne skupštine sve više izražavaju kao organi društvenog samoupravljanja«. ²⁵⁵ Odrednice Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koji je stupio na snagu 7. travnja 1963. godine, ²⁵⁶ bile su ove: a) povećati materijalnu i političku odgovornost republika, b) dati globalni okvir za daljnji razvoj komuna i učvršćenje komunalnog sistema, c) integrirati skupštinski sistem u proces samoupravljanja.

Novim je Ustavom Savezna skupština definirana kao najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja u okviru prava i dužnosti federacije. ²⁵⁷ Bitno se proširuju njene kompetencije posebice u odnosu na izvršne organe vlasti. Njen sastav se isto tako mijenja te umjesto dvodomne dobiva višedomnu strukturu, tj. uz Savezno vijeće, kao vijeće delegata građana, uvedeno je i Privredno, Prosvjetno-kulturno, Socijalno-zdravstveno i Organizaciono-političko vijeće kao vijeća delegata radnih ljudi u radnim zajednicama. ²⁵⁸ Vijeće naroda sastavljeno je od delegata republičkih skupština i skupština autonomnih pokrajina. ²⁵⁹ Iako je određen djelokrug rada pojedinih vijeća, novi Ustav predviđa mogućnost uzajamnog i kolektivnog rada. Isto tako on uspostavlja vertikalnu strukturu skupštinskog sistema vlasti koju tvore skupštine općina, kotara, republika i Savezna skupština. Sabor Socijalističke Republike Hrvatske, prema Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske koji je proglašen 9. travnja 1963. godine, vrši svoja prava i dužnosti u SR Hrvatskoj i kao najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja. ²⁶⁰ Sabor poput Savezne skupštine dobiva višedomnu strukturu koja je izražaj raznolikih sfera rada, a povećavaju mu se nadležnosti ne samo u odnosu na Republičko izvršno vijeće, već i spram Savezne skupštine u smislu osamostaljenja i jačanja njegove uloge u Republici Hrvatskoj.

Bitna novost Ustava SFRJ i ustava socijalističkih republika jest odredba općine kao osnovne društveno-političke zajednice, ²⁶¹ u kojoj se zbivaju i prepliću oblici radnog i teritorijalnog življenja, te znatna uloga općinskih skupština koje se sastoje iz Općinskog vijeća i Vijeća radnih zajednica. ²⁶² Važno je napomenuti da se prvi put Ustavom iz 1963. godine spominje mjesna zajednica kao samoupravna zajednica građana seoskih i gradskih naselja. ²⁶³ Prema mišljenju L. Gerškovića Ustav iz 1963. godine dao je osnovicu za novu orijentaciju u izgradnji političkog sistema, a naročito skupštinskog, jer je naglašavao »skupštinu kao smjenljivu delegaciju«, i imao tendenciju da skupština bude »integralni dio samoupravljanja«, a ne predstavnička skupština parlamentarnog oblika. ²⁶⁴

Donošenje novog Ustava 1974. godine bilo je samo završni čin, konzekventan i logičan, povijesnog toka razvoja Jugoslavije koji je u totalitetu društveno-ekonomskih previranja, zahtjeva i prakse i sfere političkog zahtijevao ustavnopravno utemeljenje revolucionarnog sadržaja i revolucionarnih stremljenja. Stoga je posve primjerena misao E. Kardelja prema kojoj za spoznaju biti revizije Ustava moramo imati u vidu karakter i dubinu promjena nastalih u posljednje vrijeme u našem društvu. ²⁶⁵

Naime, snažan prodor samoupravnih odnosa u sve pore društvenog i političkog života »tražio je« nove mogućnosti, mogućnosti ustavnnonormativne prirode za svoje ozbiljenje s jedne strane, a isto tako i realizaciju »povijesnih šansi« čovjeka rada — proizvođača u sistemu organizacije vla-

sti. Kontinuitet klasnog i nacionalnog, koji se ogledao u njihovom neprestanom prožimanju, postavio je na pijedestal problem nacionalne državnosti. Općine, kao osnovne zajednice života i rada, težile su ka istinskoj autonomnosti djelovanja. Tendencije skupštinskog sistema vlasti došle su u proturječje s vlastitim izbornim mehanizmom koji je umnogome sadržavao karakteristike predstavničkog sistema vlasti. Drugim riječima, Ustav iz 1963. godine bio je u neskladu s društveno-ekonomskom i političkom zbiljom Jugoslavije i revolucionarnim interesima radničke klase u odnosu na politički sistem socijalističke samoupravne demokracije. Stoga je ustavna reforma bila nužna. Valja istaći da je proces transformacije započeo potkraj 60-ih godina što se ogleda u donošenju Ustavnih amandmana 1967, 1968. i 1971. godine kao akata zakonske snage. Ustavotvorci prave distinkciju između prve i druge faze ustavne reforme s obzirom na područja promjena koja obuhvaćaju, a okosnicu predstavljaju Ustavni amandmani iz 1971. godine.²⁶⁶

»Amandmani iz prve faze ustavnih promjena ne govore neposredno o skupštinskom sistemu«,²⁶⁷ ali je posve sigurno njihovo donošenje, koje bitno mijenja položaj rada i radnog čovjeka, bilo presudno u preobrazbi cjelovitog sistema vlasti. Jer, uspostavljanje samoupravljanja kao osnovice cjelovitog sistema vlasti, tako da radni čovjek svojim dohotkom potpuno raspolaže i može da na osnovi samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja udruži svoj rad (koji u proizvodnji treba biti jedinstvo posebnog i zajedničkog interesa), zahtijeva adekvatan skupštinski sistem.

Druga je faza ustavnih promjena bila u znaku ključnih preobrazbi sistema vlasti, prije svega u odnosu federacije i republičkih državnosti,²⁶⁸ uloge općine i općinske skupštine i »okosnice« cjelovitog sistema vlasti.

Osnovne promjene u Nacrtu Ustava iz 1974. godine odnose se na: 1) institute udruženog rada; 2) odnose u federativnoj zajednici; 3) strukturu skupština društveno-političkih zajednica, i 4) razvijanje delegatskog sistema i delegatskog odnosa.²⁶⁹

Novo je u Ustavu iz 1974. godine: a) snažnija orijentacija na odlučan utjecaj udruženog rada, i b) delegatski sistem, a ne klasični način izbora.²⁷⁰ Novi ustav koji je donesen 1974. godine,²⁷¹ predstavlja zapravo integralni tekst sastavljen od elemenata Ustava iz 1963. godine, Ustavnih amandmana do 1971. godine, Ustavnih amandmana iz 1971. godine i ustavne reforme poslije 1971. godine.²⁷² Polazna odredba društveno-političkog sistema jasno govori o radničkoj klasi i svim radnim ljudima kao nosiocima vlasti i upravljanja ostalim društvenim poslovima.²⁷³ Cjeloviti sistem vlasti izveden je iz samoupravne baze i općine kao osnovne samoupravne zajednice,²⁷⁴ a skupštinski je sistem na svim svojim razinama postavljen delegatski.

Ustav temeljito i pomno određuje subjekte delegatskog sistema, a sve skupštine definira kao organe društvenog samoupravljanja i najviše organe vlasti u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice.²⁷⁵ Valja istaći da struktura skupština, njihove nadležnosti, uloga političko-izvršne funkcije, koja je sasvim inkorporirana u sistem skupštinske vlasti, te prava i kompetencije vijeća i njihovi međusobni odnosi — očito iskazuju ulogu udruženog rada u svijetu organizacije vlasti.

Savezna se skupština, prema novom Ustavu, sastoji iz Saveznog vijeća, Vijeća republika i autonomnih pokrajina koja prvi put sačinjavaju delegati

samoupravnih organizacija i zajednica te društveno-političkih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama, odnosno delegacije skupština republika i skupština autonomnih pokrajina.²⁷⁶

Republike i autonomne pokrajine novim Ustavom postaju uz radnog čovjeka — osnovni konstitutivni elementi političkog sistema,²⁷⁷ što najbolje pokazuju njihove skupštine. Npr., Sabor Hrvatske Ustavom Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. godine dobiva veću samostalnost u radu u usporedbi s dotadašnjim Ustavom, a ogledalo toga jest djelokrug rada i kompetencija njegovih vijeća. Bitna novost je uvođenje Vijeća udruženog rada i Vijeća općina uz Društveno-političko vijeće.²⁷⁸ Vijeće udruženog rada tvore delegacije radnih ljudi iz neposrednog rada, dok zastupnike u Vijeće općina delegiraju općinske skupštine a zastupnike u Društveno-političko vijeće društveno-politička vijeća općinskih skupština.²⁷⁹ Ustav je općini dao široka ovlaštenja i mogućnosti da radni ljudi u njoj organiziraju skupštinu općine, izvršno vijeće ili neki drugi kolegijalni izvršni organ potpuno samostalno u skladu sa svojim interesima.²⁸⁰

Općinska skupština ima u svom sastavu Društveno-političko vijeće, Vijeće udruženog rada i Vijeće mjesnih zajednica²⁸¹ (koja dobivaju ustavnopravna svojstva pravne osobe). Novo se posebice ogleda u inkorporiranju skupština samoupravnih interesnih zajednica u djelovanje skupština općina.

Dakle, osnovu skupštinskog sistema, koji svojom organizacijom vlasti postaje integralni dio sistema samoupravljanja, čine interes udruženog rada i što veća samostalnost općina i republika, a delegatski sistem pojavio se kao najadekvatniji oblik izražaja tih tendencija.

Funkcioniranje i ostvarivanje skupštinskog sistema

Ispravnost marksističkog znanstvenog mišljenja o političkom, odnosno skupštinskom sistemu nužno pretpostavlja dijalektičko jedinstvo teorijskog i zbiljskog, normativnog i ostvarenog; sagledljivost totaliteta teorije i prakse. Praksa uvijek daje rješenja teorijskom domišljaju; ona je korekcija teorije, stoga je posve primjerena misao D. Bilandžića da prioritet nema »teorijska obrada« već što veća demokratičnost za njeno zbiljsko ostvarenje.²⁸²

Odnos teorije i prakse sagledljiv na primjeru društveno-političkog i skupštinskog sistema podrazumijeva i sabire u sebi stanoviti raskorak između teorijskih i normativnih odredbi sistema i njegova realnog funkcioniranja spram tih istih »teorijsko-normativnih« rješenja. Utvrđeni raskorak, kao ključni teorijski i praktično-politički problem, svoja izvorišta, uz ostalo, ima u statici normi i dinamici realnog života, u klasno-političkim osnovama i aspiracijama teorijskih postavki i pravnih normi, u jačanju tehnobirokratskih struktura, u odvajanju zakonodavnih od izvršnih funkcija i sl.²⁸³ U širokom spektru izvorišta i uzroka raskoraka između ustavom deklariranih načela s jedne strane i društveno-političke prakse s druge, oglašavaju se i oni subjektivne naravi: borba za političku vlast, sektaštvo, oportunitizam, individualističke ambicije i sl., koji kočuju razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.²⁸⁴

Zadaća kritičke misli jest neprekidno traganje i utvrđivanje raskoraka uzroka u svrhu što dosljednije primjene i funkcioniranja našega političkog i skupštinskog sistema.

Jugoslavenski su se teoretičari relativno malo bavili znanstvenom analizom primjene političkog, posebice skupštinskog sistema. Jugoslavenska se znanstvena misao više orijentirala na teorijsku i normativnopravnu obradu odredbi i kategorija političkog i skupštinskog sistema a manje na njegovo ostvarenje u praksi.

No, valja reći da radovi pojedinih autora doista predstavljaju jedinstvo teorijske i kritičke analize zbivanja i dinamičnih tokova promjena funkcioniranja političkog i skupštinskog sistema. To se naročito odnosi na djela E. Kardelja koja se odlikuju zavidnom teorijskom razinom, sintetičkim ocjenjivanjem postignutog i metodičnim sagledavanjem aktualnog i predstojećeg socijalističkog razvoja te uloge i ostvarenja političkog i skupštinskog sistema u njemu. Na osnovi autorova gledišta, što efikasnije praktično funkcioniranje sistema, koje se postavlja kao glavni cilj, pati od niza slabih točaka među kojima su izvori birokratizma i tehnokratizma, komplicirana administracija, zatvorenost pojedinih organa i institucija, nerazvijenost oblika demokratske komunikacije između samoupravnih i državnih organa i cijele društvene strukture i dr.²⁸⁵

Prema L. Gerškoviću zapreke punom ostvarivanju skupštinskog sistema leže u političkim odnosima i političkoj praksi a njihovi su osnovni uzroci: a) politički profesionalizam koji rezultira u birokratizmu, b) anarhističke tendencije, c) nedovoljno ostvareni ustavni principi o međunacionalnim odnosima, d) potcjenjivanje demokratskih formi i odnosa, e) neodređeni i neprecizirani odnosi društveno-političkih organizacija prema skupštini.²⁸⁶ Nadalje, održavanje etatizma i najamnih odnosa razlozi su koji još više sprečavaju njegovo pravilno ostvarenje. Zato L. Geršković konstatira, a što evidentno pokazuje svaki pokušaj analize, da je integracija političkog i društvenog na svim razinama društveno-političkih zajednica, naročito u sferi skupštinskog sistema vlasti, tek na početku puta.²⁸⁷

Zaokret ka temeljnim znanstvenim analizama naše zbiljnosti započeo je s prvim koracima uvođenja delegatskog sistema koji se uspostavlja kao bitno novi sistem mijenjajući iz korijena sve one elemente što su kočili praktično ostvarivanje skupštinskog sistema, prije svega elemente klasičnoga političko-predstavničkog sistema.²⁸⁸

Motreći prve rezultate njegova konkretnog ostvarenja u svim miljeima života i rada, autori u nizu članaka daju prve ocjene i znanstvene sudove odnoseći se kritički spram svih slabosti koje se pojavljuju.²⁸⁹ Jer, praktična primjena delegatskog sistema, otvarajući niz pitanja, stavlja na kušnju postavke teorije. Primjerice, ključno pitanje veze između funkcioniranja delegatskog sistema i stupnja razvijenosti socijalističkih proizvodnih odnosa do sada nije osvijetljeno u našoj teorijskoj misli.

Prema mišljenju Ž. Markovića, nedostatak većeg iskustva, zbog kratkoće funkcioniranja delegatskog sistema, otežava dublju analizu.²⁹⁰

Stavljajući delegatski sistem u njegovo ishodišno polje — praksu rada, Z. Tomac navodi osnovne pretpostavke za njegovo uspješno ostvarivanje: a) ustavno pravo o neotuđivosti dohotka od udruženih radnih ljudi, b)

uspješno organiziranje i djelovanje neposrednog upravljanja organiziranih radnih ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, c) izgrađivanje samoupravnih mehanizama u bazi društva, političke organizacije baze društva i različitih mehanizama u političkom sistemu, sve u svrhu konstituiranja, sučeljavanja i usklađivanja raznolikih interesa u skladu s realnim društvenim interesima radničke klase, i d) egzistencija ustavnog principa prema kome je sva vlast u rukama radničke klase i svih radnih ljudi grada i sela a rad i rezultati rada jedino mjerilo vrednovanja položaja čovjeka.²⁹¹

Pri analizi delegatskog sistema a u svjetlu danih pretpostavki, autori nalaze izvjesne zamjerke njegovu funkcioniranju. To se, prije svega, odnosi na djelovanje samoupravnih interesnih zajednica,²⁹² koje su novost delegatskog sistema, relaciju delegacija i delegata,²⁹³ koji često ne izražavaju interese baze, ulogu društveno-političkih vijeća u skupštinama društveno-političkih zajednica²⁹⁴ i dr.

Naime, dosadašnja praksa pokazuje da u razvijanju i funkcioniranju delegatskog sistema još ima prilično teškoća, otpora i prepreka. Npr., u procesu delegatskog odlučivanja nedovoljno se polazi od artikulacije i interakcije neposrednih interesa radničke klase u samoupravnim organizacijama rada i njenih povijesnih interesa; nisu dovoljno »glasno« izražena gledišta samoupravne delegatske osnove u delegatskim vijećima, u organizaciji i metodama rada skupština društveno-političkih zajednica osjećaju se još elementi tradicije i prakse političkoga predstavničkog sistema i sl.²⁹⁵ Slabosti su, isto tako, evidentne u sinhronizaciji rada i odlučivanja u skupštinama u skladu s utvrđenim funkcijama pojedinih vijeća skupština, u nedovoljnoj ulozi skupština samoupravnih interesnih zajednica u djelovanju vijeća skupština društveno-političkih zajednica, u komunikacijskom sistemu koji ne osigurava posve adekvatnu i dostupnu informaciju, a, isto tako, i u djelovanju društveno-političkih organizacija, posebno Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza komunista i Saveza sindikata, dakle organizacija koje imaju značajnu, ustavom utvrđenu, odgovornost u ostvarivanju delegatskog sistema.²⁹⁶

U tražanju za kriterijima relevantnim pri ocjenjivanju uspješnosti primjene delegatskog sistema zanimljiva su polazišta Z. Tomca i D. Bilandžića. Na osnovi gledišta prvog autora, bitan je kriterij upravo onaj koji pokazuje u »kojoj mjeri delegatski sistem svojim funkcioniranjem omogućuje tendencije otuđivanja dohotka od udruženog radnika, odnosno u kojoj mjeri on postaje efikasan instrument organiziranih radnih ljudi u ostvarivanju svojih neotuđivih ustavnih prava o odlučivanju o ostvarenom dohotku«.²⁹⁷ Drugi autor navodi tri ključna pokazatelja ostvarivanja delegatskog sistema: a) odlučivanje i raspolaganje novoostvarenom vrijednošću u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje a što je omogućeno uvođenjem samoupravljanja, b) mogućnost iskazivanja različitih interesa u društvu, i c) stupanj aktivnosti delegacija i delegata u pripremanju odluke, u njenom donošenju i kontroli ostvarivanja dogovorene politike.²⁹⁸

Navedeni pokazatelji, stavljajući u centar »znanstvene ocjene« interese radničke klase — interese rada, zahtijevaju znanstvenu analizu svih sfera pretpostavki, realizacije i iskazivanja radnog interesa kao esencije same

radničke klase. A to znači neprestano razvijanje samoupravne osnove — temeljne pretpostavke i podloge analize funkcioniranja delegatskog skupštinskog sistema s jedne strane, i neophodno sagledavanje i preispitivanje djelovanja svih institucija društveno-političkog sistema s druge. Jer, iskazane slabosti u funkcioniranju delegatskoga skupštinskog sistema posljedica su nesklada rješenja i prakse u političkom sistemu i dostignutog stupnja razvoja društveno-ekonomskih odnosa, nedovoljne razvijenosti samoupravnih odnosa u bazi, a, isto tako, i nedovoljne spoznaje idejne i klasne bîti delegatskog sistema.²⁹⁹

Znanstveno mišljenje koje analizu funkcioniranja i ostvarivanja delegatskog sistema smatra svojom zadaćom, uvažavajući sve navedene slabosti i teškoće, mora uzeti u obzir i ove elemente: temeljitost, iscrpnost, dijalektičnost, sveobuhvatnost i longitudinalnost nužnu za valjanu analizu sistema. Prvi primjer sustavne i temeljite analize ostvarivanja delegatskog sistema, a koja je tek na počecima znanstvene obrade, jest projekt Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema koji je izradio Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka u Zagrebu. Autori su, upotrebom konkretnih metoda na jedinstvenom metodologijskom principu, analizirali ostvarivanje delegatskog sistema u SR Hrvatskoj. Zadatak projekta bio je dati »osnovu za vrednovanje procesa društveno-političkog sistema s obzirom na osnovni vrijednosni sistem samoupravnog socijalizma«,³⁰⁰ i uvid u neposredna zbivanja i iskustva u društvenoj praksi — polazištu za neposrednu društvenu akciju.

Odmah na početku Z. Tomac naviješta kompleksnost i znanstvenost istraživanja koje zahtijeva veći broj sukcesivnih promatranja i različitost metoda.³⁰¹

Koji su sve aspekti predmet analiza autora, pitanje je koje se postavlja pri prosudbi same intencije toga dubioznog studijskog projekta.

Kakva je istinska situacija s ustavnim konstituiranjem delegacija i delegatskih tijela i koliko su oni normativno razrađeni ili nerazrađeni,³⁰² cilj je istraživanja Z. Tomca koji svoju analizu prezentira pod naslovom Normativno konstituiranje delegatskog sistema. Pokazatelji izvedeni na osnovi analize normativnih akata u OOUR-ima o radnim zajednicama privrede i neprivrede, različitim tipovima općina i tipovima mjesnih zajednica te analize akata delegacija za skupštine SIZ-ova i skupštine DPO-a, te skupština općina i skupština SIZ-ova, pokazuju nedovoljnu pažnju pri normativnom reguliranju delegatskog sistema, a, isto tako, kad je riječ o problemu povezivanja delegacija, sporazumijevanju i dogovaranju delegacija i delegata.

Sa stajališta različitih kriterija I. Grdešić ispituje sadržaj rada i procesa odlučivanja s ciljem da spozna koliko delegatski sistem pridonosi transformaciji političkog odlučivanja u općinskim skupštinama.³⁰³

I. Perko-Šeparović analizira organiziranost i efikasnost delegatskog sistema u odnosu na interesne i tehničke ciljeve efikasnosti (interesni ciljevi omogućavaju samoupravne interakcije i odnose između svih subjekata delegatskog sistema, a tehnički ciljevi znače ekonomičnost u ostvarivanju interesnih ciljeva). Uzimajući kao kritički indikator vrijeme, na osnovi nekih osobina procesa donošenja odluka, te procjena aktivnih sudionika i analitičara, autorica dolazi do ovih zaključaka: a) povećana je interesna

efikasnost sistema ali na štetu tehničke efikasnosti, b) distribucija utjecaja aktivnih sudionika postaje demokratičnija, iako se nadalje osjeća jak utjecaj izvršnih vijeća, c) konzultacija sudionika s delegatskom osnovom pokazuje pozitivnu orijentaciju.³⁰⁴

Ostvarivanje delegatskog sistema u mjesnim zajednicama,³⁰⁵ analizirano vrlo pomno i iskazano tabelarnim prikazivanjem, pokazuje nedovoljnost utjecaja delegatske osnove na rad delegacija, malu inicijativu delegacija i povoljnije djelovanje mjesnih zajednica u seoskim nego u gradskim i prigradskim naseljima.

O procesu i značajkama komuniciranja u delegatskom sistemu, o ulozi masmedija i konstituiranju javnomnijenskog procesa detaljnu analizu daje P. Novosel.³⁰⁶

Socijalni sastav delegatskih struktura doista je zanimljivo i veoma indikativno područje analize funkcioniranja delegatskog sistema. S. Leinert, proučavajući strukturu delegacija, socijalni sastav članova delegacija, delegata i delegatskih tijela u ovisnosti o strukturi delegatske osnove, konstatira: a) moguće je potvrditi tezu da u delegatskim strukturama dominiraju zaposleni u privrednim organizacijama, b) pretpostavku o brojčanoj dominaciji izvršitelja u proizvodnji (radnika) nije moguće potvrditi, c) dominantan je broj muškaraca, d) dominantan je broj osoba s višom i visokom školskom spremom, e) većina sudionika članovi su SK, f) evidentna je zastupljenost aktivnih sudionika NOR-a.³⁰⁷ O strukturi utjecaja u delegatskom sistemu u općini u dva navrata daje analizu J. Županov,³⁰⁸ a strukturu potreba i angažiranosti u delegatskim procesima znanstveno posmatra I. Šiber.³⁰⁹ Valja istaći da je studijski projekt obuhvatio i niz korisnih istraživanja različitih područja djelovanja delegatskog sistema: funkcioniranje u osnovnim organizacijama rada,³¹⁰ samoupravnim interesnim zajednicama,³¹¹ analizu uloge i mjesta društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu,³¹² ulogu interesnih grupa³¹³ i ulogu izvršnih vijeća u delegatskom sistemu općina.³¹⁴

Pri vrednovanju delegatskog sistema kao novoga institucionalnog oblika organizacije društva, koji postavlja i novi sistem vrijednosti u interesu radničke klase, radni ljudi i građani izjašnjavaju se pozitivno, tj. visoko ocjenjuju njegove temeljne vrijednosti i njihovo ostvarivanje u praksi.³¹⁵ Projekt: Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema nema karakter završene cjeline; on je početak primjerenog znanstvenoistraživačkog odnosa spram aktualnih preobrazbi političkog i skupštinskog sistema i putokaz teorijskom domišljaju i korekciji prakse. A, isto tako, valjani način kako teorijske i normativne postavke postaviti u funkciju prakse i analizirati u međusobnoj interakciji.

Zaključak

Intencija je rada da se pokuša kompleksnim pristupom u sve aspekte i probleme metodološke i metode, kategorijalne, teorijske, ustavnonormativne i »ostvarujuće« naravi, osmotriti skupštinski sistem u totalitetu društveno-ekonomske i društveno-političke — povijesne zbiljnosti SFR Jugos-

slavije kao osnovici za specifikaciju proučavanja povijesnog razvoja skupštinskog sistema SR Hrvatske.

Isto tako, uvidom u dostupnu literaturu, rad naviješta niz područja i mogućih smjerova istraživanja skupštinskog sistema interdisciplinarnim pristupom i odabirom relevantnih metoda.

Uz niz ograničenja i nedostataka uvjetovanih opsežnom i kompleksnom tematikom s jedne strane, i nedostupnošću izvora informacija s druge, ne može se pretendirati na potpunu zaokruženost i konačnost njegove cjeline. Stoga se rad, prije svega, može odrediti kao početak i osnova za longitudinalno i interdisciplinarno istraživanje te složene i značajne problematike.

Bilješke

¹ Polazište je svakoga zrelog metodologijskog pristupa o skupštinskom sistemu, kao ogledalu i izražaju radne moći radničke klase – moći rada, revolucionarna praksa rada. Vidi: Z. Vidaković, Sutrašnjica o kojoj rešavamo danas, Institut za političke studije FPN, Politička misao i praksa, Beograd 1969; *Isti*, Društvena moć radničke klase, Rad, Beograd 1970; *Isti*, Radnička klasa i društvena moć, Treći program, proleće 1973; R. Supek, Sociologija i socijalizam, poglavlje Dijalektika društvene prakse, Znanje, Zagreb 1966; V. Sutlić, Bit i suvremenost, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1967; *Isti*, Praksa rada kao znanstvena povijest, *Kulturni radnik*, Zagreb 1974; A. Bibič, Politička znanost – predmet i suština, politička znanost – metode, hrestomatija političke znanosti, »Naprijed«, Zagreb 1971; J. Mirić, Rad i moć, *Kulturni radnik*, 1975, br. 1, 107–112.

² U posljednje vrijeme, posebice uvođenjem delegatskog sistema, javlja se potreba za odredbom metodologije skupštinskog sistema. Vidi Projekt: Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema, FPN u Zagrebu, Zagreb 1977–1978.

³ D. Prodanović, Izbori za centralna predstavnička tela, Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje društvenih odnosa, Beograd 1968; P. Radić, Metode istraživanja 'svijesti' proletarijata, *Kulturni radnik*, 1976, br. 5; N. Toš, Metodološka izhodišća empiričnoga družboslovnoga raziskovanja, *Anthropos*, Ljubljana 1976, br. I–II; Projekt: Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema, FPN u Zagrebu, Zagreb 1977–1978.

⁴ N. Pašić, Klase i politika, Rad, Beograd 1968, 50; J. Đorđević, Politički sistem, Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1971; M. Pečujlić, Horizonti revolucije, Studije iz političke sociologije, Institut za političke studije FPN, Beograd 1970, 112; A. Bibič, Politička znanost, Hrestomatija političke znanosti, »Naprijed«, Zagreb 1971, 33.

⁵ N. Pašić, Klase i politika . . . , 96.

⁶ *Isti*, nav. dj., 95–155.

⁷ M. Pečujlić, Horizonti revolucije . . . , 156.

⁸ Takvo mišljenje zastupaju autori brojnih djela o političkom i skupštinskom sistemu: A. Bibič, J. Đorđević, J. Marjanović, N. Pašić, B. Špadijer i dr.

⁹ D. Leković, Marks i savremenost, II dio, Beograd 1964, 488.

¹⁰ F. Muhić, Odnos motivacije i kauzaliteta u Marksovu metodu tumačenja istorijskih događaja, *Gledišta*, 1976, br. 4.

¹¹ R. Supek, Sociologija i socijalizam . . . , 119.

¹² D. Leković, Marksova dijalektika i humanizam danas, Marks i savremenost, I dio, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Institut društvenih nauka, Beograd 1964, 58.

¹³ M. Šeat-Lasić, Samoupravljanje kao predmet istraživanja, *Socijalizam*, 1964, br. 5, 661.

¹⁴ F. Muhić, Odnos motivacije i kauzaliteta u Marksovu metodu tumačenja istorijskih događaja . . . , 284.

¹⁵ S. Pejović, Dijalektički metod i revolucionarna praksa, *Kulturni radnik*, 1973, br. 1, 100.

- ¹⁶ D. Leković, Marks i savremenost, II dio . . . , 494.
- ¹⁷ P. Vranicki, Marks i savremenost, I dio . . . , 146.
- ¹⁸ M. Šeat-Lasić, Samoupravljanje kao predmet istraživanja . . . , M. Đorđević, Savremeni problemi istoriske nauke, »Kultura«, Beograd 1959; A. Stojković, B. Šešić, Dijalektički materijalizam, Naučna knjiga, Beograd 1967; V. Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd 1962; V. Rus, Dialektika človeka, misli in sveta, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1967; M. Pečujlić, Klase i savremeno društvo, Savremena administracija, Beograd 1967; *Isti*, Budućnost koja je počela, FPN, Beograd 1969; V. Rus, Marksistička dijalektika o istovjetnosti i razlici, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963; I. Stanojčić, Predmet opšte sociologije, Savremena škola, Beograd 1964; Marks i savremenost, I, II i IV dio, Beograd 1964, 1964, 1970; Z. Čepo, Prilog problematici određenja socijalizma, *Naše teme*, 1967, br. 7; M. Pečujlić, Horizonti revolucije . . . , Beograd 1970; B. Šešić, Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd 1971; M. Petrović, Problem dijalektike u jugoslavenskoj marksističkoj filozofiji, *Pregledi*, 1972, br. 5; Metod dijalektičkog istraživanja jugoslovenskog društva, *Marksističke sveske*, 1972, br. 4; Jedan pristup istraživanju savremene politike i političkih konflikata, *Marksističke sveske*, 1972, br. 4; Z. Vidaković, Društvena moć radničke klase . . . ; *Isti*, Aktualnost Marksovog metoda, *Sociologija*, 1972, br. 3; *Isti*, Radnička klasa i društvena moć, Treći program, proleće 1973; P. Vranicki, Dijalektički i historijski materijalizam, Matica hrvatska, Zagreb 1972; R. Nešković, Totalitet kao metodološko načelo marksizma, *Gledišta*, 1973, br. 1; S. Pejović, Dijalektički metod i revolucionarna praksa, *Kulturni radnik*, 1973, br. 1; G. Zaječaranović, Osnovi metodologije nauke, Institut za političke studije, FPN, Beograd 1974; M. Zeković, Dijalektika i sociologija, *Marksističke sveske*, 1975, 1–4; J. Mirić, Marksizam i problemi utemeljenja političke znanosti, *Politička misao*, 1976, br. 1; Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1976, br. 3; B. Debenjak, Na temo aktualnost, konkretnost i dialektika, *Anthropos*, 1976, br. I–II; Što je objektivni metodološki kriterij, *Gledišta*, 1976, br. 4; V. Mikecin, Marksistička teorija i problemi revolucije, Izdavački centar Komunist, Beograd 1976; A. Bibić, Politička znanost . . . ; E. Kardelj, Dijalektika znanosti in prakse, *Teorija in praksa*, 1977, br. 1–2; D. Drašković, Metod rada kao konkretno-istorijsko potvrđivanje avangarde, *Socijalizam*, 1977, br. 3; Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1977, br. 4; I. Perko-Šeparović, Organiziranost i efikasnost delegatskog sistema, *Naše teme*, 1978, br. 6.
- ¹⁹ A. Bibić, Humanistička funkcija političke nauke, Marks i savremenost, II dio . . . , 72.
- ²⁰ *Isti*, nav. dj., 72.
- ²¹ R. Lukić, Istorija političkih i pravnih doktrina, Naučna knjiga, Beograd 1956, 31.
- ²² M. Pečujlić, Horizonti revolucije . . . , 51.
- ²³ Nasuprot autoru, I. Kuvačić određenije i jasnije pristupa funkcionalizmu te naviješta moguću uzajamnost funkcionalizma i dijalektike. »No ona se bitno usmjeruje na funkciju pojedinih dijelova i na funkcioniranje sistema kao cjeline, dok dijalektika, nastojeći da otkrije zakon razvitka, ispituje prije svega sam proces«, Marksizam i funkcionalizam, »Komunist«, Beograd 1970, 77.
- ²⁴ N. Pašić, Klase i politika . . . , 50.
- ²⁵ *Isti*, nav. dj., 123.
- ²⁶ A. Bibić, Politička znanost . . . , 33.
- ²⁷ M. Matić, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama . . . , 212.
- ²⁸ M. Šeat-Lasić, Samoupravljanje kao predmet istraživanja . . . , 661.
- ²⁹ Probleme metodologije historije u djelima jugoslavenskih teoretičara vrlo iscrpno i temeljno prezentirala je L. Sklevický: Orijentacioni pregled izvora i literature za proučavanje historije socijalističke izgradnje, ČSP, 1978, br. 2, 15–60; te I. Graovac, O proučavanju sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941–1945, ČSP, 1974, br. 2.
- ³⁰ Z. Vidaković, Radnička klasa i društvena moć, Treći program, proleće 1973, 37.
- ³¹ D. Drašković, Metod rada kao konkretno-istorijsko potvrđivanje avangarde, *Socijalizam*, 1977, br. 3, 417.
- ³² O otvorenosti kao značajnoj i nezaobilaznoj karakteristici političkog, odnosno skupštinskog sistema govori J. Đorđević, Kontinuitet socijalističke revolucije i politički oblici društva prelaznog perioda u SFR Jugoslaviji, *Zbornik za društvene nauke*, 1975, br. 6, 175.

- 33 J. Đorđević, nav. dj., 181.
- 34 J. Đorđević, Novi ustavni sistemi, Savremena administracija, Beograd 1964, 8.
- 35 E. Kardelj, Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, uvodno izlaganje Edvarda Kardelja na sednici Predsedništva CK SKJ, *Jugoslovenski pregled*, 1977, br. 6, 57.
- 36 M. Šeat-Lasić, Samoupravljanje kao predmet istraživanja, *Socijalizam*, 1964, br. 5, 663.
- 37 M. Matić, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1976, br. 3, 211.
- 38 A. Bibič, Politička znanost – predmet i suština . . . , 34.
- 39 J. Đorđević, Politička nauka i jugoslovensko društvo, *Gledišta*, 1977, br. 6, 514.
- 40 I. Perko-Šeparović, Organiziranost i efikasnost delegatskog sistema, *Naše teme*, 1978, br. 6, 1203. Vidi: S. Bolčić, O kriterijima efikasnosti političkog sistema, *Gledišta*, 1971, br. 10. »Raspravljajući na najopštijem nivou, do kriterija efikasnosti političkog sistema dolazimo preko analize bitnih funkcija političkog sistema i utvrđivanjem temeljnih principa u realizaciji tih funkcija« (1423). Prema mišljenju S. Bolčića dva su principa od kojih treba poći u definiranju kriterija efikasnosti: 1) interesi radničke klase dominantni su društveni interesi, i 2) demokratičnost (1424).
- 41 A. Bibič, Politička znanost – predmet i suština . . . , 47.
- 42 J. Hrženjak, Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji, »Komunist«, Beograd 1977, 248.
- 43 B. Kljajić, Ustavno-pravni aspekti položaja federalnih jedinica, *Opredjeljenja*, 1977, br. 12.
- 44 D. Bilandžić, Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije, CDD, Zagreb, 1976.
- 45 N. Pašić, Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, Beograd 1977, 24.
- 46 B. Petranović, O periodizaciji posleratnog razvitka Jugoslavije, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova II, Beograd 1965, 445–446.
- 47 Č. Grbić, Samoupravljanje i država u razvoju socijalističkog samoupravnog sistema, *Politička misao*, 1975, br. 3, 87–89.
- 48 Revoluciju kao proces poima i J. Đorđević u tekstu: Kontinuitet socijalističke revolucije i politički oblici društva prelaznog perioda . . . , 175.
- 49 P. Vranicki, Historija marksizma, knj. III, »Liber«, Zagreb 1978, 239–332.
- 50 B. Horvat, Oglad o jugoslavenskom društvu, »Mladost«, Zagreb 1969, 96.
- 51 Z. Vidaković, Radnička klasa i društvena moć . . . , 110.
- 52 *Isti*, nav. dj., 110.
- 53 J. Đorđević, Politički sistem, II. izd., Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1971, 544.
- 54 M. Matić, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Samoupravljanje i skupštinski sistem, »Radnička štampa«, Beograd 1972, 643.
- 55 P. Nikolić, Skupštinski sistem, Savremena administracija, Beograd 1973, 56.
- 56 Valja zamijetiti da je problem izvora o političkom, posebice skupštinskom sistemu ostao gotovo u cijelosti izvan vidokruga znanstvenog interesa teoretičara o političkom i skupštinskom sistemu.
- 57 J. Đorđević, Društveno-političko i državno uređenje Jugoslavije, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1959, 15–16. Kao izvore ustavne osnove političkog sistema J. Đorđević navodi: Ustav Jugoslavije i ustave socijalističkih republika, zakone koji imaju ustavni karakter, statute autonomnih pokrajina, općina, radnih zajednica i ostalih samoupravnih organizacija, političku teoriju socijalizma i političku teoriju o uređenju i razvitku socijalističkog društva Jugoslavije, društveno-političku praksu, političke odluke, programe i smjernice skupština i društveno-političkih organizacija i praksu ustavnih sudova. Vidi: J. Đorđević, Novi ustavni sistemi, Savremena administracija, Beograd 1964, 15.
- 58 *Isti*, nav. dj., 17.
- 59 M. Pečujlić, Horizonti revolucije . . . , 156.
- 60 L. Geršković, Ustavne teme, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb 1976, 74; Vidi: *Isti*, Odnos političke teorije i političke prakse,

Politička misao, 1965, br. 2; *Isti*, Politički sistem Jugoslavije u nastavi, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1966, br. 2.

⁶¹ J. Đorđević, Politička nauka i jugoslovensko društvo, *Gledišta*, 1977, br. 6, 511.

⁶² Vidi: Z. Mlinar, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1977, br. 4, 283–300.

⁶³ N. Pašić, Aktuelni problemi naše marksističke teorije i društvenih nauka i politika Saveza komunista, *Socijalizam*, 1973, br. 7–8, 749–761.

⁶⁴ M. Podunavac, Politička nauka i jugoslovensko društvo, *Gledišta*, 1977, br. 6, 530.

⁶⁵ M. Matić, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1976, br. 3, 216.

⁶⁶ P. Novosel, Politička znanost – predmet i suština, Politička znanost – metode..., 421.

⁶⁷ L. Geršković, Ustavne teme..., 74.

⁶⁸ *Isti*, nav. dj., 77.

⁶⁹ S. Milosavljević, Metodološki problemi empirijskog istraživanja političke aktivnosti, Institut za političke studije FPN, Beograd 1977.

⁷⁰ J. Đorđević, Politički sistem, Prilog nauci o čovjeku, Savremena administracija, Beograd 1971, 58.

⁷¹ R. Lukić, Istorija političkih i pravnih doktrina, Naučna knjiga, Beograd 1956, 31.

⁷² M. Pečujlić, Horizonti revolucije..., 104.

⁷³ P. Novosel, Politička znanost – predmet i suština, Politička znanost – metode..., 441.

⁷⁴ U posljednje vrijeme o sistemskom pristupu kao specifičnoj metodi proučavanja sistema uopće, a posebno političkog, oglašavaju se različita – pozitivna i negativna mišljenja. Prema Z. Lerotiću pod sistemskim pristupom razumijevamo: »a) istraživanje struktura, funkcija i procesa sistema kao takvog bez obzira na konkretne oblike rezultata; b) podrazumijevanje i primjenu otkrivenih odrednica struktura, funkcija i procesa sistema kao takvog na pojedine klase i podvrste sistema [...]«, Z. Lerotić, *Sistemska analiza i društvene znanosti*, *Politička misao*, 1974, br. 3, 67.

⁷⁵ M. Podunavac, Politička nauka i jugoslovensko društvo, *Gledišta*, 1977, br. 6, 532.

⁷⁶ N. Pašić, Klase i politika..., 154.

⁷⁷ *Isti*, nav. dj., 154.

⁷⁸ P. Novosel, Politička znanost – predmet i suština..., 483.

⁷⁹ I. Stanojčić, Komparativno-istorijski metod u sociološkim i politikološkim istraživanjima, *Zbornik radova*, br. 1, Savremena administracija, Beograd 1973, 107–112.

⁸⁰ V. Vasović, Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije, *Gledišta*, 1974, br. 1, 7.

⁸¹ Z. Malenica, Samoupravljanje i delegatski sistem, *Kulturni radnik*, 1974, br. 3, 62.

⁸² S. Sokol, O pojmu i tipologiji skupštinske vlade, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1976, br. 3, 219–220.

⁸³ R. Lukić, Pravo i politika u: Politička znanost – predmet i suština..., 217.

⁸⁴ M. Matić, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1976, br. 3, 214.

⁸⁵ P. Novosel, Politička znanost..., 443.

⁸⁶ *Isti*, nav. dj., 477–478.

⁸⁷ *Isti*, nav. dj., 483.

⁸⁸ Politička enciklopedija, Politička nauka, Savremena administracija, Beograd 1975, 754.

⁸⁹ V. Vasović, Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije, 7.

⁹⁰ Z. Malenica, Samoupravljanje i delegatski sistem..., 62.

⁹¹ Z. Tomac, Normativno konstituiranje delegatskog sistema, Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema..., *Izvještaji*, 1, 2.

⁹² I. Grdešić, Sadržaj rada i procesi odlučivanja u općinskim skupštinama, Funkcioniranje i ostvarivanje..., *Izvještaji*, 1, 34.

- ⁹³ I. Šiber, Neke značajke dosadašnjih izbora i delegatski sistem, *Politička misao*, 1974, 1–2; *Isti*, Empirijski pristupi izbornom ponašanju, *Politička misao*, 1971, br. 2; *Isti*, Psiholojska analiza izbornog ponašanja, magistarski rad, Odjel za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- ⁹⁴ I. Šiber, Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema, Nekoliko napomena o istraživanju delegatskog sistema, *Politička misao*, 1978, br. 3, 311.
- ⁹⁵ D. Bilandžić, Problemi ostvarivanja delegatskog sistema, *Politička misao*, 1978, br. 3, 291.
- ⁹⁶ J. Đorđević, Novi ustavni sistemi, Savremena administracija . . . , 2–8.
- ⁹⁷ R. Lukić, Pravo i politika u: Politička znanost – predmet i suština . . . , 209–224; *Isti*, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1976, br. 3, 179; *Isti*, Metodologija prava, *Zbornik za društvene nauke*, Novi Sad 1975, br. 60, 7–25; S. Sokol, O pojmu i tipologiji skupštinske vlade, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* . . . , 219.
- ⁹⁸ R. Lukić, Metodologija prava . . . , 14.
- ⁹⁹ *Isti*, nav. tekst, 14; B. Perić, Pravna znanost i dijalektika, *Naše teme*, 1958, br. 6; *Isti*, Pravna znanost i dijalektika, *Naše teme*, 1959, br. 1.
- ¹⁰⁰ A. Bibić, Politička znanost – predmet i suština . . . , 131.
- ¹⁰¹ S. Vračar, Neophodnost naučnog proučavanja međuzavisnosti politike i prava u socijalizmu, *Politička misao*, 1965, br. 2, 200–210; J. Đorđević, Novi ustavni sistemi . . . , 2; S. Sokol, O pojmu i tipologiji skupštinske vlade . . . , 219; I. Babić, Politološki pristup ustavnim promjenama, *Politička misao*, 1971, br. 1, 17.
- ¹⁰² J. Đorđević, Novi ustavni sistemi . . . , 2.
- ¹⁰³ I. Pajić, Revolucionarni Ustav i svijet postojećeg, *Socijalizam*, 1973, br. 6, 722.
- ¹⁰⁴ Problemima metodologije historijske znanosti bave se u svojim djelima B. Petranović, B. Hrabak, M. Gross, S. Đurović, B. Đurđev, B. Grafenauer, P. Morača, D. Vuksanović-Anić, R. Končar i dr.
- ¹⁰⁵ M. Pečujlić, Pojam i determinante političkog sistema u: Politička znanost – predmet i suština . . . , 104.
- ¹⁰⁶ A. Bibić, Politička znanost . . . , 131.
- ¹⁰⁷ A. Bibić, Sociologija političkog života, J. Županov, Pojam i značaj indikatora u socijalnom istraživanju, Z. Mlinar, Sociološko istraživanje lokalnih zajednica, *Naše teme*, 1962, br. 5; R. Supek, Sociologija i socijalizam . . . , I. Stanojčić, Predmet opšte sociologije, Savremena škola, Beograd 1962; M. Đurić, Problemi sociološkog metoda, Savremena škola . . . ; I. Kuvačić, Marksizam i funkcionalizam . . . ; *Isti*, Analitički i hermeneutički pristup u sociologiji, *Naše teme*, 1974, br. 6; M. Pečujlić, Horizonti revolucije, Studije iz političke sociologije . . . ; Z. Mlinar, Dijalektika, empirizam i spekulacija u sociološkim i politikološkim istraživanjima, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama, *Gledišta*, 1977, br. 4, 283.
- ¹⁰⁸ F. Pataki, Orijentacioni pravci marksističke socijal-psihologije, *Socijalizam*, 1967, br. 4; N. Rot, Socijalna psihologija, Rad, Beograd 1972; *Isti*, Osnovi socijalne psihologije, Socijalizacija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1975; M. Zvonarević, Socijalna psihologija, Školska knjiga, Zagreb 1976; V. Mužić, Previranje u savremenoj psihologiji, Teorijsko-metodološke osnove istraživanja u društvenim naukama . . . , *Gledišta*, 1977, br. 4, 300.
- ¹⁰⁹ V. Stanovčić, Teorijska zasnovanost empirijskih istraživanja u političkim naukama, *Gledišta*, 1965, br. 6–7, 919.
- ¹¹⁰ R. Marković, Hronični problemi teorije skupštinskog sistema, *Gledišta*, 1974, br. 1, 152.
- ¹¹¹ P. Nikolić, Skupštinski sistem . . . , 3.
- ¹¹² V. Cvjetičanin, Pariska komuna: Diktatura proletarijata – Država – Samoupravljanje, *Kulturni radnik*, 1971, br. 2; Š. Kurtović, Organizacija Pariske komune, *Zbornik Pravnog fakulteta*, 1971, str. 3.
- ¹¹³ Marx-Engels-Lenjin, Izabrana djela, tom IV, »Naprijed«, Zagreb 157–159.
- ¹¹⁴ V. Iljič Lenjin, Izabrana djela, tom XI, »Kultura«, Beograd 335.
- ¹¹⁵ N. Perenčević, O jedinstvu vlasti, *Naša zakonitost*, 1951, br. 1; E. Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, knj. I, »Kultura«, Beograd 1954, 254; J. Stefanović,

Ustavno pravo FNRJ i komparativno, Školska knjiga, Zagreb 1956, 53; *I. Krbek*, Pravo javne uprave FNRJ, Biro-zavod, Zagreb 1960, 42-43; *Isti*, Upravno pravo FNRJ, knj. I, Savremena administracija, Beograd 1955; *R. Lukić*, Teorija države i prava, knj. I, Naučna knjiga, Beograd 1958, 289; *J. Đorđević*, Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije, Savremena administracija, Beograd 1961, 430; *Isti*, Ustavno pravo FNRJ, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1973, 240; *P. Nikolić*, Prilog pitanju pojma i klasifikacije sistema vlasti u modernim državama, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd 1966, br. I, 16; *M. Matić*, Skupštinski i delegatski sistem, Deltapres, Beograd 1975, 5; *L. Geršković*, Ustavi i ustavni zakoni, »Informator«, Zagreb 1974, 542; Politička enciklopedija, Skupštinski sistem..., 977.

¹¹⁶ *E. Kardelj*, Problemi naše socijalističke izgradnje, knj. I, »Kultura«, Beograd 1954, 254.

¹¹⁷ *I. Krbek*, Pravo javne uprave FNRJ, knj. I..., 42-43.

¹¹⁸ *J. Stefanović*, Ustavno pravo FNRJ i komparativno..., 53.

¹¹⁹ Politička enciklopedija, Skupštinski sistem..., 977.

¹²⁰ *M. Matić*, Skupštinski i delegatski sistem..., 5.

¹²¹ *P. Nikolić*, Skupštinski sistem..., 125.

¹²² *Isti*, nav. dj., 125.

¹²³ *M. Zečević*, Delegatski priručnik, »Privredni pregled«, Beograd 1976, 140.

¹²⁴ *U. Trbović*, Politički sistem samoupravljanja, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb 1974, 32.

¹²⁵ *J. Đorđević*, Društveno-političko i državno uređenje Jugoslavije..., 110.

¹²⁶ *N. Pašić*, Političko organizovanje samoupravnog društva, »Komunist«, Beograd, 1974, 53-54.

¹²⁷ *L. Geršković*, Ustavne teme..., 112-123.

¹²⁸ »Skupštinski sistem je najdoslednije izveden u našoj zemlji gde skupštine, predstavnički organi postavljaju i smenjuju svoje upravne i sudske organe, a upravnim organima još izdaju obavezne smernice za njihov rad« (Skupštinski sistem, Pravni leksikon, Savremena administracija, Beograd 1964, 846); Politička se vlast u socijalističkoj Jugoslaviji zasnivala na skupštinskom sistemu, tj. »na principu da vlast svih državnih organa proizlazi iz skupština kao izabranih tijela koja donose Ustav, zakone, normative akte (odluke) u općinama i drugim društveno-političkim zajednicama, organiziraju državne organe, daju im ovlaštenja i kontroliraju njihovu djelatnost« (*L. Geršković*, Ustavi i ustavni zakoni, »Informator«, Zagreb 1974, 542); Vidi: *S. Milosavljević*, Demokratska tradicija i skupštinski sistem, *Gledišta*, 1968, br. 4; *P. Nikolić*, Skupštinski sistem..., 121; *J. Đorđević*, Politički sistem, Prilog nauci o čoveku...

¹²⁹ *S. Sokol*, *O. Mandić*, Država,

¹³⁰ *L. Geršković*, Ustavne teme..., 80.

¹³¹ *Isti*, nav. dj., 80.

¹³² *U. Trbović*, Politički sistem samoupravljanja..., 41.

¹³³ *L. Geršković*, Ustavne teme..., 81-82.

¹³⁴ *N. Pašić*, Političko organizovanje samoupravnog društva..., 53.

¹³⁵ Program SKJ, usvojen na VII kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22-26. aprila 1958. godine, »Komunist«, Beograd 1974, 161-183.

¹³⁶ *E. Kardelj*, Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, Beograd 1978, 108.

¹³⁷ Politički sistem, Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd 1975, 774.

¹³⁸ *Z. Lerotić*, Politički sistem i socijalna zajednica, *Kulturni radnik*, 1974, br. 2, 3.

¹³⁹ *J. Đorđević*, Politički sistem..., 41.

¹⁴⁰ *Isti*, nav. dj., 22.

¹⁴¹ *N. Pašić*, Klase i politika, Rad, Beograd 1968, 105; Vidi: *Isti*, Političko organizovanje samoupravnog društva..., 107; *Isti*, Samoupravni preobražaj političkog sistema, *Pregled*, 1975, br. 7-8; *J. Đorđević*, Politički sistem..., 40; *Isti*, Društveno-političko i državno uređenje Jugoslavije..., 37; *Isti*, Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije,

Savremena administracija, Beograd 1961, 144; S. Tomić, Društveno-politički sistem SFRJ, II svezak, Sarajevo 1964.

142 N. Pašić, Klase i politika . . . , 106.

143 *Isti*, nav. dj., 106; M. Pečujlić, Pojam i determinante političkog sistema u: Politička znanost – predmet i suština . . . , 104; J. Đorđević, Politički sistem . . . , 102–123.

144 J. Đorđević, Politički sistem . . . , 22.

145 N. Pašić, Političko organizovanje samoupravnog društva . . . , 107.

146 *Isti*, Problemi političkog organizovanja samoupravnog društva u Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja . . . , 17.

147 V. Sutlić, Diskusija o studiji Edvarda Kardelja: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, *Naše teme*, 1977, br. 12, 2628.

148 »Zbog toga je polazna tačka političkog sistema pitanje karaktera produkcionih odnosa i u vezi s tim društvenog položaja klase koja proizvodi vrednosti«, E. Kardelj, Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi, *Socijalizam*, 1972, br. 4, 440.

149 T. Jantol, Diskusija o studiji Edvarda Kardelja: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja . . . , 2616.

150 M. Pečujlić, Pojam i determinante političkog sistema u: Politička znanost – predmet i suština . . . , 102–104.

151 N. Pašić, Klase i politika . . . , 134.

152 U. Trbović, Politički sistem samoupravljanja . . . ; A. Bošković, Društveno-politički sistem Jugoslavije, »Naprijed«, Zagreb 1963; M. Radosavljević, Socijalistički društveni odnosi – osnova političkog sistema SFRJ, Centar za ideološko-političko obrazovanje, Radnički univerzitet, Beograd 1964; L. Geršković, Ustavne teme . . . ; V. Bakarić, Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija, »Informator«, Zagreb 1974; E. Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, Beograd 1977.

153 D. Drašković, Radnička klasa i njena društveno-istorijska uloga, Centar za ideološko-političko obrazovanje, Radnički univerzitet, Beograd 1964; A. Krešić, Diktatura proletarijata i radnička samouprava, »Sedma sila«, Beograd 1967; S. Šušvar, Radnička klasa i njeno sudjelovanje u upravljanju socijalističkim društvom, *Naše teme*, 1968, br. 10; M. Pečujlić, Društvene grupe i politički život, »Komunist«, Beograd 1969; E. Kardelj, Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres, Institut za političke studije, FPN, Beograd 1969; Z. Vidaković, Društvena moć radničke klase . . . ; Dvadeset godina radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji 1950–1970, »Privredni pregled«, Beograd 1970; V. Sutlić, Praksa rada i znanstvena povijest . . . ; S. Pulišelić, Suvremene klase u preobražaju, »Zrinski«, Čakovec, Zagreb 1970; Z. Vidojević, Naše savremeno društvo i problemi revolucionarnog subjekta, *Kulturni radnik*, 1972, br. 2; V. Goati, Radnička klasa, Savez komunista, Sindikat, »Komunist«, Beograd 1973; I. Perić, Neke teorije o radničkoj klasi u nas i mogućnost njihove valorizacije, *Naše teme*, 1973, br. 5; J. B. Tito, O radničkoj klasi, Radnička štampa, Beograd 1975; B. Petkovski, Radnička klasa i samoupravljanje, Radnička štampa, Beograd 1975; A. Dragičević, Radnička klasa i socijalistički preobražaj, *Kulturni radnik*, 1976, br. 1; Z. Vidojević, Mogućnosti i pretpostavke udruživanja radničke klase, *Kulturni radnik*, 1977, br. 5; S. Kranjc, Subjektivni dejavnik in politički sistem, *Teorija in praksa*, 1977, br. 9; Koncept i istorijska praksa diktature proletarijata, *Gledišta*, 1978, br. 7–8.

154 Politički subjekt u: Politička enciklopedija . . . , 780.

155 Z. Vidojević, Naše savremeno društvo i problemi revolucionarnog subjekta, 63.

156 Z. Vidaković, Društvena moć radničke klase . . . , 22.

157 T. Jantol, Samoupravni subjektivitet radničke klase, *Naše teme*, 1975, br. 5, 773.

158 Uputno je pogledati bilješku 1. te: Diskusija o ekonomskom oslobođenju radničke klase, *Naše teme*, 1965, br. 7; Z. Baletić, Ekonomsko-proizvodni kontinuitet društva i radnički pokret, *Kulturni radnik*, 1968, br. 1–2; M. Petrović, Kategorija prakse u radovima jugoslovenskih filozofa, *Gledišta*, 1972, br. 2; P. Ralić, Revolucionarna praksa – merilo stvaralačkog odnosa prema marksizmu, *Socijalizam*, 1972, br. 7–8.

159 V. Sutlić, Praksa rada kao znanstvena povijest . . . , 121.

160 I. Perić, Kategorija rada kao element društvenog sistema, *Kulturni radnik*, 1971, br. 5, 15–16.

- 161 Z. Vidaković, Društvena moć radničke klase . . . , 21–23.
- 162 J. Đorđević, Što je javno mnjenje, O pojmu sociologije, Rad, Beograd 1957; I. Leandrov, Javno mnjenje i demokratija, *Gledišta*, 1964, br. 10; Jugoslovensko javno mnjenje 1966, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Institut društvenih nauka, Beograd 1967; Lj. Tadić, Poredak i sloboda, »Kultura«, Beograd 1967; R. Supek, Ispitivanje javnog mnjenja, »Naprijed«, Zagreb 1968; R. Aleksa, Pretpostavke integralnog istraživanja javnog mnjenja, *Naše teme*, 1970, br. 6; F. Đinić, Javnost društvenog i političkog života kao nužan uslov formiranja samoupravnog javnog mnjenja, *Politička misao*, 1972, br. 4; M. Kaljević, Manipulisanje javnim mnenjem, *Gledišta*, 1972, br. 9; Javno mnjenje u samoupravnom društvu, *Gledišta*, 1975, br. 4; T. Đorđević, Političko javno mnjenje, Radnički univerzitet, »Radivoj Ćirpanov«, Novi Sad 1975; V. Popovski, Javno mnjenje i udruženi rad, *Gledišta*, 1977, br. 10.
- 163 V. Sutlić, Politika i javno mnjenje, *Naše teme*, 1964, br. 1–2; J. Tadić, Javno mnjenje u savremenom društvu u knjizi Javno mnjenje o Prednacrtu novog Ustava, Beograd 1964.
- 164 T. Đorđević, Političko javno mnjenje . . .
- 165 F. Đinić, Javnost društvenog i političkog života kao nužan uslov formiranja samoupravnog javnog mnjenja . . . , 308.
- 166 V. Mićović, Načelo javnosti i barijere njegovom ostvarivanju, *Gledišta*, 1969, br. 4; F. Đinić, Javnost društvenog i političkog života kao nužan uslov formiranja samoupravnog javnog mnjenja . . . ; V. Košćević, Javnost rada i društvena odgovornost u samoupravnom socijalizmu, *Kulturni radnik*, 1972, br. 3.
- 167 V. Mićović, Načelo javnosti i barijere njegovom ostvarivanju . . . , 612.
- 168 V. Goati, Javno mnjenje u samoupravnom društvu . . . , 362.
- 169 *Isti*, nav. tekst, 362.
- 170 I. Krizmanić, Subjekt ili objekt informiranja, *Kulturni radnik*, 1966, br. 11–12; F. Vreg, Komunikacijski sistem in njegova odprtost, *Teorija in praksa*, 1971, br. 4; *Isti*, Komunikacijski sistem: autonomnost i otvorenost, *Politička misao*, 1972, br. 4; *Isti*, Komunikacijska znanost, Teoretični modeli komunikacijskih procesov v družbenom sistemu, FSPN, Ljubljana 1972; P. Novosel, Samoupravljanje i veliki kineski zid komunikacije, *Politička misao*, 1972, br. 4; *Isti*, Problem odlika i sadržaja temeljne samoupravne informacije, *Politička misao*, 1973, br. 4; F. Vreg, Komunikacijska znanost, definicija in funkcija, *Teorija in praksa*, 1974, br. 3; I. Perić, Informiranost u funkciji konstituiranja proizvođača u subjekt samoupravljanja, *Kulturni radnik*, 1974, br. 1; Informisanje u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd 1975; P. Novosel, Specifikacije delegatskih komunikacijskih sistema, *Politička misao*, 1976, br. 2–3; *Isti*, Neki problemi delegatskog komuniciranja, *Naša zakonitost*, 1976, br. 3; *Isti*, Komunikacijski centri u delegatskom sistemu, *Naša zakonitost*, 1976, br. 6; F. Vreg, Neka iskustva iz ispitivanja komuniciranja u delegatskom sistemu, *Politička misao*, 1976, br. 2–3; I. Šiber, Radni i samoupravni položaj i informiranost proizvođača, *Politička misao*, 1976, br. 2–3; M. Oreč, Osnovi sistema i informisanja, »Privredni pregled«, Beograd 1977; P. Novosel, Delegatsko informiranje, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1977.
- 171 P. Novosel, Komunikacijski centri u delegatskom sistemu . . . , 57.
- 172 L. Geršković, Ustavne teme . . . , 298.
- 173 »Delegatski sistem u političkom i ustavnom sistemu Jugoslavije čini skup međusobno povezanih načela, odnosa i ustavnih instituta kojima se omogućava i obezbeđuje radnicima i svim radnim ljudima samoupravno i politički organizovanim, da putem svojih delegacija odlučuju o svim društvenim pitanjima o kojima bi zbog njihove prirode i prirode odlučivanja, odluke trebalo da donose skupštine društveno-političkih zajednica, skupštine samoupravno-interesnih zajednica, radnički saveti i drugi organi društvenog samoupravljanja«, Delegatski sistem, Politička enciklopedija . . . , 135; J. B. Tito, Borba za dalji razvoj (u našoj zemlji i uloga) socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije, Referat na X kongresu SKJ; G. Kušej, Različna pojmovanja delegatskega sistema, *Teorija in praksa*, 1970, br. 10; Skupštinski sistem u ustavnim promjenama, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb 1972; Delegatski sistem u samoupravnom društvu, Studijski centar Gradske konferencije SK BiH, Sarajevo 1973; V. Rus, Nekaj razpotij samoupravnega socializma, Založba Obzorja, Maribor 1973; Z. Malenica, Što je delegatski sistem, *Kulturni radnik*, 1974, br. 4; *Isti*, Samoupravljanje i delegatski sistem . . . , *Kulturni radnik*,

- 1974, br. 3; Samoupravljanje i delegatski sistem, *Gledišta*, 1974, br. 9; L. Geršković, Ustavne teme . . . , 298; O. Mandić, S. Sokol, Država . . . , 271–281; E. Kardelj, Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena . . . ; *Isti*, Delegatski sistem u: Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976, »Privredni pregled«, Beograd 1976; J. Marjanović, Delegatski sistem i politička reprezentacija, Institut za političke studije FPN, Beograd 1974; M. Babić, Što je delegatski samoupravni sistem, »Globus«, Zagreb 1974; M. Matić, Političko predstavljanje, Radnička štampa, Beograd 1974; M. Popović, Delegatski sistem i samoupravljanje, Radnička štampa, Beograd 1974; Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije, *Gledišta*, 1974, br. 1; J. Đorđević, Ustavno pravo, Savremena administracija, Beograd 1975; Osnovni problemi daljnjeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad, Zagreb 1975; V. Bakarić, Ekonomski i politički aspekti socijalističkog samoupravljanja, »Svjetlost«, Sarajevo 1975; Uresničevanje delegatskega sistema, *Teorija in praksa*, 1975, br. 6–7; Delegatski sistem – od ideje do ostvarenja, »Svjetlost«, Sarajevo 1977; E. Kardelj, pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, Beograd 1977; Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, Beograd 1977.
- 174 M. Popović, Osnovni principi socijalističkog prava, *Zbornik za društvene nauke*, 1977, br. 62, 74.
- 175 V. Vasović, Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije . . . , 8.
- 176 I. Cifrić, O nekim iskustvima i pretpostavkama rada delegata u delegacijama OUR-a, *Naše teme*, 1976, br. 5, 708.
- 177 E. Kardelj, Delegatski sistem u: Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976, »Privredni pregled« . . . , 34–35.
- 178 L. Geršković, Ustavne teme . . . , 299; Vidi: Z. Tomac, Delegatski odnos i delegatski sistem u: Skupštinski sistem u ustavnim promjenama . . . ; M. Zečević, N. Stefanović, Delegatske skupštine društveno-političkih zajednica, *Socijalizam*, 1975, br. 12.
- 179 J. Đorđević, Demokracija i izbori, »Informator«, Zagreb 1967, 51.
- 180 Vidi: Delegatski sistem, Politička enciklopedija . . . , 135–136.
- 181 Z. Tomac, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama . . . , 74.
- 182 J. Marjanović, Delegatski sistem i politička reprezentacija . . . , 70–92.
- 183 V. Vasović, Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije . . . , 9–10.
- 184 M. Šuković, Delegatski sistem – oblik ostvarivanja samoupravljanja i vlasti radničke klase u: Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja . . . , 94.
- 185 Kao iskra teorijskih rasprava pojavilo se pitanje delegatskog mandata. Je li naš mandat slobodni ili imperativni ili je riječ o mandatu koji ima osobnosti jednog i drugog pitanje je koje se postavilo među jugoslavenskim teoretičarima. Vidi: Raspravu D. Prodanovića, V. Mitkova i S. Sokola u: Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije . . . ; S. Jogan, Nekaj pripomb na rob raspravam o naravi delegatovega mandata, *Teorija in praksa*, 1975, br. 11–12; Z. Malenica, Karakteristike delegatskog mandata, *Naša zakonitost*, 1975, br. 6.
- 186 M. Buzačić, Marxovo shvatanje delegacije kao izraza samoupravnog produkcionog odnosa, *Pregled*, 1978, br. 7–8; Sistem izbora osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i delegata u skupštine društveno-političkih zajednica, *Jugoslovenski pregled*, 1974, br. 10–11; I. Bekić, Ustavno-pravni položaj i funkcije delegacija, organizacija udruženog rada i radnih zajednica, *Naša zakonitost*, 1974, br. 6; M. Kuma, Preduvjeti za uspješno ostvarivanje funkcija i zadataka delegacija udruženog rada, *Naša zakonitost*, 1974, br. 7–8; J. Marjanović, Delegacija i delegat u: Delegatski priručnik . . . , 185–231; *Isti*, Nosioци delegatskih ovlašćenja u: Delegatski sistem i politička reprezentacija . . . , 92–136; J. Sruk, Međusobni odnosi delegata i izborne baze, *Naša zakonitost*, 1977, br. 3; M. Šuković, Delegatski sistem – oblik ostvarivanja samoupravljanja i vlasti radničke klase u: Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja . . . , 94–108; Delegatski sistem – oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije . . .
- 187 D. Ičević, Društveno-politička organizacija u delegatskom sistemu, *Gledišta*, 1974, br. 9; J. Boban, Delegatski princip u mjesnim zajednicama i uloga Saveza komunista, *Naše teme*, 1976, br. 2–3; D. Petrović Šane, Aktivnost društveno-političkih organizacija

– sastavni deo delegatske prakse, *Delegatski priručnik...*, 13–21; *M. Rožič*, Uloga društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu..., *Delegatski priručnik...*, 367–389; *D. Ičević*, Delegatski sistem u društveno-političkim organizacijama, *Delegatski priručnik...*, 393–413; *J. Marjanović*, Delegatski sistem i politička reprezentacija..., 141–151.

188 *K. Marx*, Građanski rat u Francuskoj, *Marx, K. – Engels, F.*, Pariška komuna, Izbor, Beograd, 1971, 98.

189 *Z. Tomac*, O teorijskoj koncepciji jugoslavenskog komunalnog sistema; vidi: naučni skup Teorija i aktuelni problemi političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, treći kongres politikologa Jugoslavije, 12, 13, 14. januar, Beograd 1978, 10.

190 Program SKJ, »Kultura«, Beograd 1958, 164.

191 *R. Marinković*, Komuna kao samoupravno organizovan prostor za diferencijaciju i integraciju interesa, Naučni skup: Teorija i aktuelni problemi političkog sistema socijalističkog samoupravljanja..., 4.

192 *J. Županov*, O problemima sociološke definicije komune, *Z. Mlinar*, Aspekti sociološke definicije komune, *Naše teme*, 1962, br. 2; *M. Carević*, Dileme pred kojima se nalazi komuna, *Socijalizam*, 1969, br. 12; *L. Geršković*, Što je suština ustavne koncepcije komune, *Socijalizam*, 1968, br. 7–8; *Isti*, Reforma zakonodavstva i komunalni sistem, *Komuna*, 1970, br. 2; *E. Kardelj*, Komuna – polazna tačka samoupravne društvene integracije, *Gradina*, 1970, br. 10–11; *D. Ilijević*, Komuna bitan konstitutivni činilac političkog sistema, *Socijalizam*, 1970, br. 7–8; Okrogla miza: Komuna in komunalni sistem, *Teorija in praksa*, 1970, br. 9; *B. Pilić*, Jugoslovenska socijalistička samoupravna komuna, Međunarodni radnički pokret, 1971, br. 1; *V. Mileta*, Komuna i komunalni sistem kao politički oblik ekonomskog oslobođenja rada, *Kulturni radnik*, 1971, br. 3; *J. Đorđević*, Opšta pitanja teorije i prakse komunalnog sistema; *L. Đurovski*, Perspektiva izgradnje samoupravne komune, *Socijalizam*, 1973, br. 6; *J. Trajković*, Opština i radnička klasa, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1973, br. 1; *S. Tomić*, Komunalni sistem, Društveno-politički sistem SFRJ, Radnička štampa, Beograd 1975; *R. Marinković*, Komuna, Delta press, Beograd 1975; *E. Kardelj*, Osnovni pravci ustavnih promena...; *I. Bekić*, Komuna i opština, *Naša zakonitost*, 1976, br. 7–8; *E. Kardelj*, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog upravljanja; *Z. Tomac*, O teorijskoj koncepciji jugoslavenskog komunalnog sistema, *Naša zakonitost*, br. 11–12, 1977; *V. Mitkov*, Mesto, uloga i značaj komunalnog sistema u samoupravnom društveno-političkom sistemu SFRJ; Naučni skup: Teorija i aktuelni problemi političkog sistema socijalističkog samoupravljanja...; *J. Đorđević*, Politički sistem, Savremena administracija, Beograd 1977, 529; Za teorijski i praktični aspekt komunalnog sistema kao značajan izvor treba se koristiti zaključcima Stalne konferencije gradova SFRJ i tekstovima objavljenim u časopisu *Komuna*.

193 *V. Mitkov*, Mesto, uloga i značaj komunalnog sistema u samoupravnom društveno-političkom sistemu SFRJ, Naučni skup: Teorija i aktuelni problemi političkog sistema socijalističkog samoupravljanja..., 4; *J. Đorđević*, Novi ustavni sistem..., 633; *Isti*, Politički sistem..., Beograd 1977, 529.

194 Globalno određenje odgovornosti daje *J. Đorđević* po kojem ona znači »nov društveni odnos«, a ne običnu sankciju; »ona je moralna odgovornost svakog kako u javnoj tako i u privatnoj sferi« (*J. Đorđević*, Čovek u samoupravnom društvu, Delta press, Beograd 1975, 9); Politička i samoupravna odgovornost u socijalističkom društvu nema samo karakter zakonske obaveze već, izvirući iz osnova našeg društva, sabire dimenzije socijalističkog morala i podliježe njegovim načelima; Vidi: *V. Pavičević*, Lična odgovornost u socijalizmu, *Gledišta*, 1965, br. 2; *V. Stanovčić*, O političkoj odgovornosti i neodgovornosti u našem društvu, *Socijalizam*, 1968, br. 6; *B. Košutić*, Politička odgovornost i pravno regulisanje, *Gledišta*, 1970, br. 2; *J. Đorđević*, O samoupravnom i odgovornom društvu..., Beograd 1973; *Isti*, Politički sistem...; *K. G. Bertsch*, Moć i odgovornost u samoupravnom socijalizmu, *Naše teme*, 1974, br. 11; *A. Fira*, Samoupravljanje i odgovornost, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji...

195 Etika i politika, *Gledišta*, 1964, br. 6–7; *J. Mirić*, Politika i etika, *Naše teme*, 1967, br. 5; *V. Pavičević*, Osnovi etike, BIGZ, Beograd 1974; *M. Petrović*, Moral i socijalizam u jugoslovenskoj filozofiji, *Gledišta*, 1973, br. 2; *V. Milanović*, O socijalističkoj etici, *Socijalizam*, 1976, br. 12.

196 Uz različite radove, značajni su izvori podataka mnogi dokumenti – materijali, zaključci i rezolucije kongresa i konferencija KPJ odnosno SKJ, SSRNJ, SSJ i ostalih društveno-političkih organizacija.

- 197 E. Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, Država i privredna izgradnja, knjige I–VIII, »Kultura«, Beograd 1960–1972; Glavne karakteristike Ustava FNRJ, izd. »Naprijed«, Zagreb 1945; O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, »Kultura«, Beograd 1949; O osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ, »Kultura«, Beograd 1953; Značaj izbora i uloga nove Narodne skupštine, Glavni odbor SSRNJ, Beograd 1953; Naša državna uprava u novim uslovima, »Kultura«, Beograd 1956; Socijalistička demokratija i ekonomska politika u daljem socijalističkom razvitku Jugoslavije (govor u Narodnoj skupštini 7. decembra 1956), »Kultura«, Beograd 1956; Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi »Kultura«, Beograd 1957; O izmenama i organizaciji savezne uprave i komora, Aktualna politička pitanja, »Komunist«, Beograd 1962; Neka pitanja skupštinskog i izbornog sistema, »Sedma sila«, Beograd 1967; Aktuelni problemi daljeg razvoja političkog sistema, »Komunist«, Beograd 1970; Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu (Referat na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije), Radnička štampa, Beograd 1971; Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena, »Komunist«, Beograd 1973; Novi ustav zbog krupnih promjena, Marksistički centar, Split 1975; Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja...; Sistem socijalističkog samoupravljanja, Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976, Privredni pregled, Beograd.
- 198 J. Blažević, Skupštinski sistem u funkciji ostvarivanja vlasti radničke klase, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama..., 27.
- 199 L. Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, priručnik za izučavanje istorije narodne vlasti na fakultetima, školama, kursevima, »Prosveta«, Beograd 1948; O socijalističkoj demokratiji, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1953; Historija narodne vlasti, predavanja i materijali, Naučna knjiga, Beograd 1954; O izgradnji komuna, »Omladina«, Beograd 1955; Državna uprava Jugoslavije, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1956; Društveno-ekonomsko uređenje Jugoslavije, »Kultura«, Beograd 1958; Uz diskusiju o Prednacrtu Ustava SFRJ, *Narodne novine*, 1962; br. 19; Ustavne teme...
- 200 D. Bilandžić, Ideja i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973, »Komunist«, Beograd 1973; Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije, CDD, Zagreb 1976.
- 201 J. Đorđević, Narodna skupština FNRJ i njen dosadašnji razvoj, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1951, br. 4; Ustavno pravo FNRJ, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1953; Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije, Savremena administracija, Beograd 1961; Nov ustavni sistem...; Politički sistem, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1967; Ustavno pravo, Savremena administracija, Beograd 1967; Društveno-politički sistem SFRJ...
- 202 Z. Tomac, Delegatski sistem i delegatski odnos, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama..., 69.
- 203 N. Pašić, Klase i politika..., 124.
- 204 *Isti*, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja..., 16.
- 205 E. Kardelj, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji..., 7.
- 206 J. Blažević, Skupštinski sistem u funkciji ostvarivanja vlasti radničke klase, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama..., 28.
- 207 *Isti*, nav. dj., 29.
- 208 Vidi bilješke 196, 198 i 199; J. Stefanović, Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno, Školska knjiga, Zagreb 1956; *Isti*, Ustavno pravo, Školska knjiga, Zagreb 1965; M. Šnuderl, M. Strobl, Politični sistem Jugoslavije, I–II, Uradni list SRS, Ljubljana, 1965. i 1966; B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1969; *Isti* i Č. Štrbac, Historija socijalističke Jugoslavije, Radnička štampa, Beograd 1977.
- 209 E. Kardelj, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji..., 58; Podrobniju sliku stanja daje J. Đorđević: »Skupština je bila telo koje je donosilo zakone i proglašavalo važnije političke odluke, ali to se često svodilo na političko odobravanje i glasanje [...] Pored toga vlada je i po Ustavu bila nosilac širokog delokruga zakonodavstva u vidu uredaba sa zakonskom snagom« (J. Đorđević, Politički sistem..., 544).
- 210 E. Kardelj, Povodom novog uređenja srezova i opština, »Kultura«, Beograd 1955; Dosadašnja iskustva u radu novih opština i srezova, *Narodni odbor*, Beograd 1956, br. 8–9; E. Pusić, Razvoj lokalne samouprave u Jugoslaviji, »Sedma sila«, Beograd 1956; S. Krajger, Neki problemi razvitka srezova i opština, *Komuna*, Beograd 1956, br. 4;

- S. Hašimbegović, Narodni odbori i društveno upravljanje, Narodni odbor, Beograd 1956, br. 10–11; Zbornik radova Instituta za društveno upravljanje, Zagreb 1959; Neki problemi funkcionisanja narodnih odbora, Izvršno vijeće, Zagreb 1959; E. Pusić, Problem područja lokalnih zajednica i samoupravljanja, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1962, br. 2; E. Kardelj, Tendencije razvitka narodnih odbora u: Problemi naše socijalističke izgradnje...
- ²¹¹ N. Pašić, Političko organizovanje samoupravnog društva..., 54–58.
- ²¹² E. Kardelj, Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena..., 92.
- ²¹³ Vidi: bilješku 53, 54 i 55. N. Pašić koncept samoupravne transformacije društveno-političkih zajednica vezuje za uvođenje skupštinskog sistema Ustavnim zakonom iz 1953. godine, a što, prema njemu, ima dva osnovna aspekta: prvi se tiče odnosa društveno-političkih zajednica prema samoupravnim asocijacijama rada, drugi – horizontalnog i vertikalnog povezivanja među društveno-političkim zajednicama od općine do federacije (N. Pašić, Političko organizovanje samoupravnog društva..., 60).
- ²¹⁴ Z. Tomac, Od odluka AVNOJ-a do novog integralnog teksta Ustava SFRJ, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama..., 13, 14 i 15.
- ²¹⁵ J. Đorđević, Politički sistem..., 545.
- ²¹⁶ Z. Tomac, Od odluka AVNOJ-a do novog integralnog teksta Ustava SFRJ, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama..., 19–21.
- ²¹⁷ J. Đorđević, Knjiga Edvarda Kardelja – Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Gledišta, 1978, br. 1–2; 88.
- ²¹⁸ Vidi: Diskusija o studiji Edvarda Kardelja: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Naše teme, 1977, br. 12.
- ²¹⁹ J. Đorđević, Politički sistem...; L. Geršković, Ustavne teme...; P. Nikolić, Skupštinski sistem...; M. Zečević, Delegatski priručnik..., 127–138; M. Matić, Skupštinski delegatski sistem, Delta press, Beograd 1975; S. Sokol, Država...; Isti, O pojmu i tipologiji skupštinske vlade, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1976, br. 3; E. Kardelj, Osnovni pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja...
- ²²⁰ R. Marković, Hronični problemi teorije skupštinskog sistema, Gledišta, 1974, br. 1.
- ²²¹ D. Gjanković, Naš izborni sistem, Naše teme, 1957, br. 1; F. Đinić, Problemi izbornog sistema u uslovima samoupravljanja, Socijalizam, 1966, br. 11; S. Milosavljević, Problemi izbornog sistema, Gledišta, 1966, br. 4; Isti, Izborni sistem i demokratija, Gledišta, 1967, br. 6–7; D. Gjanković, Razmatranja o izbornom sistemu za predstavnička tijela društveno-političkih zajednica, Izborni sistem u uslovima samoupravljanja, Beograd 1967, 235; M. Oreč, Odlučna reč birača u svim fazama izbornog postupka, Socijalizam, 1967, br. 2; S. Milosavljević, Reforma ili evolucija izbornog sistema, Socijalizam, 1967, br. 9; N. Filipović, S. Sokol, Aktuelni problemi odnosa izbornog i političkog sistema, Naše teme, 1968, br. 6; M. Matić, Delegatski sistem i izbori, Socijalizam, 1972, br. 11–12; V. Vasović, Smisao i značaj izbora, Socijalizam, 1973, br. 12; A. Sekulović, Izbori – normativnog i stvarnog; U. Trbović, Politički sistem samoupravljanja..., 73.
- ²²² E. Kardelj, Savezna i republičke skupštine, »Sedma sila«, Beograd 1964; N. Pašić, Deetatizacija društveno-političkih zajednica i razvoj federalizma, Socijalizam, 1968, br. 11; B. Pupiće, Aktuelni trenutak u razvoju jugoslovenskog federalizma, Socijalizam, 1969, br. 11; J. Blažević, Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu s posebnim osvrtom na funkcije federacije i republike u našem društveno-političkom sistemu, Naše teme, 1970, br. 5; D. Trajkovski, Zastupljenost republika i pokrajina u federaciji, Socijalizam, 1970, br. 10; I. Perić, Karakter i funkcija federacije, općine, nacije, nacionalnosti i ustav, Kulturni radnik, 1971, br. 3; S. Šuvar, Nacionalno i klasno u federativnoj socijalističkoj zajednici, Naše teme, 1971, br. 4; V. Stanovčić, Teritorijalni i funkcionalni aspekti federalizma, Socijalizam, 1971, br. 4; J. Đorđević, Federalizam nacija, socijalizam, Privredni pregled, Beograd 1971; R. Gužina, Istorijski osvrt na probleme federativnog uređenja jugoslovenske države, Gledišta, 1971, br. 3; V. Simović, O prirodi federalizma i federacije, Gledišta, 1971, br. 7–8; N. Pašić, Političko organizovanje samoupravnog društva..., 67; Ž. Sućurlija, Federalizam i međunacionalni odnosi, Naše teme, 1975, br. 6; J. Blažević, O ustavnoj koncepciji socijalističke republike, Naša zakonitost, 1976, br. 3; J. Đorđević, O federalizmu i nacionalnom pitanju danas u SFRJ i u svetu, Naša zakonitost, 1976, br. 3.

²²³ E. Kardelj, Značaj izbora i uloga Narodne skupštine, izdanje Glavnog odbora SSRNJ, Beograd 1953; *Isti*, Organizacija i metodi rada Savezne skupštine...; Organizaciona struktura Savezne skupštine, Saveznog izvršnog veća i ostalih organa federacije, Sekretarijat za informativnu službu Savezne skupštine, »Prosveta«, Beograd 1965; P. Nikolić, Savezna skupština u ustavnom i političkom sistemu Jugoslavije, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd 1969; D. Prodanović, Izbori za centralna predstavnička tela..., Funkcija i organizacija Saveznog izvršnog veća i Savezne uprave, *Jugoslovenski pregled*, 1972, br. 1; Savezno izvršno veće, *Jugoslovenski pregled*, 1976, br. 3; Uputno je pogledati stenografske bilješke sa sjednica vijeća Savezne skupštine i koristiti se materijalima objavljenim u *Jugoslovenskom pregledu*.

²²⁴ J. Jerovšek, Distribucija moći na nivou općine, *Naše teme*, 1964, br. 2; L. Đurovski, Rad opštinskih skupština u proteklim godinama, *Socijalizam*, 1968, br. 1–2; *Isti*, Sastav opštinskih skupština i izbori, *Socijalizam*, 1969, br. 3; *Isti*, Položaj predsjednika opštinskih skupština, *Socijalizam*, 1969, br. 7–8; M. Strobl, Samostalnost skupština opština i odnos prema novim samoupravnim funkcionalnim zajednicama, *Socijalizam*, 1968, br. 7–8; L. Đurovski, Normativna delatnost opštinskih skupština, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1968, br. 3; S. Beti, Preporuke i zaključci opštinske skupštine, *Bilten Zavoda za javnu upravu, komunalna i socijalna pitanja SAPV*, 1969, br. 1–2; L. Đurovski, Sastav opštinskih skupština i izbori, *Socijalizam*, 1969, br. 3; K. Hadživasilev, Neka pitanja daljeg razvoja skupštinskog sistema u opštini, *Komuna*, 1970, br. 11; L. Đurovski, Stvarni položaj opštinskih skupština u sferi normativne delatnosti, *Socijalizam*, 1971, br. 1; M. Mihaljica, Društveno-političke organizacije i opštinske skupštine, *Socijalizam*, 1972, br. 11; T. Grujovski, Ostvarivanje izvršne i upravne funkcije u opštinama, *Socijalizam*, 1974, br. 11; S. Ivanišević, Izvršno vijeće u općini – nova ustavna funkcija, *Naša zakonitost*, 1974, br. 5; I. Bekić, Položaj, funkcija i organizacija izvršnih vijeća u općinama, *Naša zakonitost*, 1974, br. 10; Organizacija i rad skupština općina, *Jugoslovenski pregled*, 1976, br. 6; Za proučavanje skupština općina nužno je koristiti se bilješkama sa sjednica njenih vijeća i primjerenim radovima u *Jugoslovenskom pregledu* i časopisu *Komuna* te relevantnim dokumentima: Informacije o pitanju utvrđivanja nadležnosti opštinskih organa, Sekretarijat za zakonodavstvo i organizaciju u SIV-u, Beograd, januar 1968; Informacija o provođenju preporuke Sabora SR Hrvatske o daljnjem razvoju opštinskog skupštinskog sistema, Republički zavod za javnu upravu, Zagreb, listopad 1969; Neka pitanja daljeg razvoja skupštinskog i političkog sistema, Sekretarijat za informativnu službu Savezne skupštine, Beograd 1971; Aktuelna pitanja komunalnog sistema u vezi sa ostvarivanjem Rezolucije Savezne skupštine o društveno-ekonomskom i političkom položaju opštine i o daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini i dokumenta SK SSRNJ: O ostvarivanju ustavne koncepcije komune, Savezna skupština i Savezna konferencija SSRNJ (Sekcija za društveno-ekonomske i političke odnose u komuni), Beograd, septembar 1971.

²²⁵ Mjesne su zajednice u društveno-politički sistem uvedene prvi put Ustavom SFRJ iz 1963. godine kao jedinstveni oblik samoupravljanja umjesto dotadašnjih mjesnih odbora u seoskim naseljima i stambenih zajednica u gradskim naseljima; Mesne zajednice – razvoj i rezultati rada, *Jugoslovenski pregled*, 1972, br. 4; J. Hrženjak, Mjesne zajednice u Nacrtu ustava SRH i drugih socijalističkih republika, *Naša zakonitost*, 1973, br. 7–8; Ž. Marković, Ustavne promene i samoupravni razvoj mesne zajednice, *Socijalizam*, 1974, br. 3; L. Đurovski, Osnovna obeležja nove ustavne koncepcije mesne zajednice, *Socijalizam*, 1974, br. 6; Z. Tomac, O nekim kriterijima reorganizacije mjesnih zajednica, *Naša zakonitost*, 1974, br. 1; Z. Tomac, Mjesna zajednica u teoriji i praksi, »Zrinski«, Čakovec 1977.

²²⁶ Interesne zajednice, *Jugoslovenski pregled*, 1970, br. 9; B. Pilić, Samoupravne interesne zajednice u novom ustavnom sistemu, *Naše teme*, 1973, br. 9; Diskusije često stavljaju u žižu javne raspre probleme SIZ-ova, ključna pitanja njihova ustavnog konstituiranja te probleme i specifičnosti uklapanja u skupštinski sistem, primjerice: Interesne zajednice u kulturi, obrazovanju i znanosti, *Naše teme*, 1974, br. 7–8; V. Vasović, Smisao i funkcije samoupravnih interesnih zajednica, *Socijalizam*, 1974, br. 7–8; Z. Tomac, O nekim značajnim razlikama u stavovima o samoupravnim interesnim zajednicama, *Naša zakonitost*, 1974, br. 6; N. Vukas, Samoupravne interesne zajednice na području društvenih djelatnosti, *Naša zakonitost*, 1975, br. 10; Ž. Kovačević, Samoupravne interesne zajednice, Delta press, Beograd 1975; L. Antić, Proces konstituiranja SIZ-ova i opasnosti odstupanja od ustavnih načela, *Naše teme*, 1975, br. 12.

²²⁷ L. Geršković, Ustavne teme..., 34.

- 228 »Ustavni sistem predstavlja istovremeno potvrdu pa i novu sistematizaciju odnosa i institucija«, koji su stvoreni postojanjem jugoslavenske zajednice. Društvene pretpostavke ustavnog sistema jesu: a) postojanje i razvoj materijalnih proizvodnih snaga, b) društveno biće socijalizma, c) subjekti, odnosno radni ljudi, d) mogućnost postojanja našega skupštinskog sistema u ovisnosti je o postojanju širega ustavnog sistema (*J. Dorđević*, *Novi ustavni sistem...*, 898–906).
- 229 *F. Cengle*, Socijalističko samoupravljanje i socijalistička revolucija, *Socijalizam*, 1975, br. 6, 664.
- 230 *I. Paić*, Revolucionarni ustav i svijet postojećeg, *Socijalizam*, 1973, br. 6, 722.
- 231 *L. Geršković*, Ustavne teme..., 11–12.
- 232 Deklaracija Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odeljak II, t. 1, *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, 1945, br. 1.
- 233 *E. Kardelj*, Put nove Jugoslavije, »Naprijed«, Zagreb 1945, 59.
- 234 Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 31. siječanj 1946; vidi: Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 29. studeni 1945.
- 235 *L. Geršković*, Uz diskusiju o Prednacrtu Ustava SFRJ, »Narodne novine«, Zagreb 1962, 46.
- 236 Vidi: *E. Kardelj*, Problemi socijalističke izgradnje, »Kultura«, Beograd 1960, 6; *I. Perić*, Općine, nacije, narodnosti i ustav, *Kulturni radnik*, 1971, br. 3, 4, 5, 6.
- 237 *P. Dimitrijević*, *V. Petrović*, Ustav FNRJ, Radno i privredno zakonodavstvo, »Vesnik rada«, Beograd 1949, 44.
- 238 Ustav FNRJ, Glava II, čl. 6.
- 239 Ustav FNRJ, Glava VII.
- 240 Ustav FNRJ, Glava VII.
- 241 Ustav Narodne Republike Hrvatske, Glava VII, čl. 53.
- 242 Navedeni ustav, Glava VIII, čl. 77.
- 243 Navedeni ustav, Glava IX, čl. 90.
- 244 Navedeni ustav, Glava IX, čl. 91.
- 245 Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, *Službeni list FNRJ*, 1953, br. 3; »Paralelno s decentralizacijom u privredi moralo je neminovno doći i do decentralizacije i reorganizacije narodne vlasti«, tako *J. B. Tito* pojašnjava potrebu ustavnih promjena (Referat na VI kongresu KPJ, »Kultura«, Beograd 1952, 54).
- 246 *J. Dorđević*, Društveno-političko i državno uređenje Jugoslavije..., 19.
- 247 *E. Kardelj*, O društvenim i političkim osnovama FNRJ i saveznim organima vlasti, Ekspoze o predlogu Ustavnog zakona, 12. januara 1953, 251.
- 248 *I. Perić*, Općine, nacije, narodnosti i ustav..., 4–5.
- 249 *E. Kardelj*, O osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ..., 41–49.
- 250 Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Jugoslavije..., čl. 24–čl. 30.
- 251 Navedeni ustavni zakon..., čl. 70–99.
- 252 Ustavni zakon Narodne Republike Hrvatske, o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti, čl. 31.
- 253 Navedeni ustavni zakon..., čl. 72–84.
- 254 Ustavni zakon Federativne Narodne Republike Jugoslavije..., čl. 3.
- 255 *E. Kardelj*, Problemi naše socijalističke izgradnje, »Kultura«, Beograd 1965, knj. VI, 24.
- 256 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina, Beograd, *Službeni list SFRJ*, 7. travnja 1963. god.
- 257 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije..., Glava IX, čl. 163.
- 258 Navedeni ustav..., Glava IX, čl. 165.
- 259 Navedeni ustav..., čl. 190.
- 260 Ustav Socijalističke Republike Hrvatske..., Glava VIII, čl. 169.

- 261 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije . . . , Glava V, čl. 96.
- 262 Ustav Socijalističke Republike Hrvatske . . . , čl. 98.
- 263 Ustav SFRJ . . . , čl. 104.
- 264 L. Geršković, Ustavne teme . . . , 14.
- 265 E. Kardelj, Osnovni uzroci i polazne točke ustavnih promena, *Jugoslovenski pregled*, 1971, br. 3, 103.
- 266 Skupštinski sistem u ustavnim promjenama . . . ; Ustavna reforma, Odabrani radovi s Kolokvija o reformi ustavnog sistema SFR Jugoslavije, 7–11. prosinca godine 1970, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1971, br. 1; Ustavna reforma komune, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, 1971; E. Kardelj, Referat o ustavnim promjenama na sednici Predsedništva SKJ, »Komunist«, 1971; I. Perić, Sfera udruženog rada i njegovi institucionalni nosioci u tekstovima ustava i ustavnih amandmana, *Naše teme*, 1971, br. 6; V. Mratović, Prva faza ustavnih promjena u SRH, Ustavne promjene u republikama i pokrajinama, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1972, br. 1–3; Ž. Stanković, Druga faza ustavnih promena, *Gledišta*, 1972, br. 12; J. Đ. Caca, Političko-izvršna funkcija i upravna funkcija u ustavnim promjenama, *Socijalizam*, 1973, br. 6; J. Hrženjak, Društveno-političke organizacije, društva i udruženja u uvjetima ustavne reforme, *Naše teme*, 1973, br. 6; Kao osnovne izvore informacija treba se koristiti materijalima objavljenim u *Jugoslovenskom pregledu*.
- 267 D. Božić, Promjene skupštinskog sistema u komuni, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama . . . , 118.
- 268 »[...] obilježje ustavnih amandmana sadrži se u tome što oni jačaju demokratičnost u našem društvu, što produbljuju ravnopravnost naroda i narodnosti i garantuju državnu samostalnost socijalističkih republika« (J. B. Tito, Iz govora u Saveznoj skupštini posle izbora za Predsednika Republike 29. jula 1971, *Opredjeljenja*, 1977, br. 4).
- 269 V. Mratović, Institucionalne novine u novim ustavima SFR Jugoslavije i njenih socijalističkih republika i izvori tih novina, *Naše teme*, 1973, br. 3, 1421.
Vidi: Zaključci I konferencije Saveza komunista o aktualnoj političkoj situaciji (»Komunist«, Beograd 1970); Predlog da se pristupi promeni ustava SFRJ koji je Saveznoj skupštini podneo Predsjednik Republike 19. XII 1970. godine; Ustavni amandmani XX–XLII (*Službeni list SFRJ*, 1971, br. 29); Obrazloženje Nacrta ustavnih amandmana podneto Saveznoj skupštini (Zajednička komisija svih veća Savezne skupštine za ustavne pitanja 4. VI 1971).
- 270 E. Kardelj, Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena . . . , 92–93.
- 271 Ustav SFR Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, 1974, br. 9.
- 272 Z. Tomac, Od odluka AVNOJ-a do novog integralnog teksta Ustava SFRJ, Skupštinski sistem u ustavnim promjenama . . . , 9.
- 273 Ustav SFRJ . . . , čl. 88.
- 274 Navedeni ustav . . . , čl. 116.
- 275 Navedeni ustav . . . , čl. 132.
- 276 Navedeni ustav . . . , čl. 284.
- 277 Ekspoze J. Blaževića, Ustav SFR Jugoslavije, Ustav SR Hrvatske, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb 1974, 30.
- 278 Ustav SR Hrvatske, *Službeni list SFRJ*, 1974, br. 8, čl. 352.
- 279 Navedeni ustav . . . , čl. 353.
- 280 Ustav SFRJ . . . , čl. 180.
- 281 Ustav SFRJ . . . , čl. 144.
- 282 D. Bilandžić, Problemi ostvarivanja delegatskog sistema, *Politička misao*, 1978, br. 3, 306.
- 283 N. Pašić, Klase i politika . . . , 165–173.
- 284 E. Kardelj, Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, Uvodno izlaganje Edvarda Kardelja na sednici Predsedništva CK SKJ, *Jugoslovenski pregled*, 1977, br. 6, 57.
- 285 *Isti*, nav. tekst, 56.
- 286 L. Geršković, Ustavne teme . . . , 40–41.
- 287 *Isti*, nav. dj., 34.
- 288 E. Kardelj, Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena . . . , 92.

- 289 D. Bilandžić, Problemi ostvarivanja delegatskog sistema; I. Šiber, Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema; *Isti*, Nekoliko napomena o istraživanju delegatskog sistema; Z. Tomac, Kako dalje razvijati samoupravljanje i delegatski sistem; M. Mišković, Stalno unapređivati suštinu samoupravnog i delegatskog odlučivanja; I. Perko-Šeparović, Razvoj i struktura odlučivanja u delegatskom sistemu; B. Markič, Artikulacija i integracija interesa u delegatskom sistemu, *Politička misao*, 1978, br. 3; L. Antić, Lj. Tatović, A. Čemerski, D. Petrović Šane, Delegatski sistem u praksi, *Naše teme*, 1976, br. 1; Delegatski sistem i udruženi rad, *Kulturni radnik*, 1975, br. 6; Ž. Marković, Funkcionisanje delegatskog sistema, *Socijalizam*, 1975, br. 12; V. Mratović, Problemi konstituisanja delegatskog sistema, *Naša zakonitost*, 1973, br. 7-8.
- 290 Ž. Marković, Funkcionisanje delegatskog sistema..., 1481.
- 291 Z. Tomac, Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokratije, *Politička misao*, 1974, 1-2, 7-12.
- 292 A. Čemerski: »Trebalo se otvoreno istaći da u dosadašnjoj praksi nije uspostavljeno niti ostvareno sve ono što je Ustavom određeno kao bitna sadržina i ciljevi delegatskog sistema u samoupravnim interesnim zajednicama«, Delegatski sistem u praksi, *Naše teme*, 1976, br. 1, 144.
- 293 V. Mratović, Problemi konstituisanja delegatskog sistema...; Delegatski sistem u praksi...; E. Kardelj, Osnovni pravci razvoja i funkcionisanja delegatskog skupštinskog sistema, *Jugoslavenski pregled*, 1978, br. 2.
- 294 I. Šalinović, Neka zapažanja o delegacijama društveno-političkih organizacija i o društveno-političkim vijećima u općinama, *Naša zakonitost*, 1976, br. 4; Delegatski sistem u praksi...
- 295 E. Kardelj, Osnovni pravci razvoja i funkcionisanja delegatskog skupštinskog sistema, *Jugoslavenski pregled*, 1978, br. 2, 57-58.
- 296 *Isti*, nav. tekst, 58.
- 297 Z. Tomac, Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokratije, *Politička misao*, 1974, br. 1-2, 9.
- 298 D. Bilandžić, Problemi ostvarivanja delegatskog sistema, *Politička misao*, br. 3, 293.
- 299 E. Kardelj, Osnovni pravci razvoja i funkcionisanja delegatskog skupštinskog sistema, *Jugoslavenski pregled*, 1978, br. 2, 58.
- 300 Z. Tomac, Projekt: Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema, Uvodne napomene, Izvještaji, 1.
- 301 *Isti*, nav. dj.
- 302 *Isti*, Normativno konstituiranje delegatskog sistema, Izvještaji, 1, 17.
- 303 I. Grdešić, Sadržaj rada i procesi odlučivanja u općinskim skupštinama, Izvještaji, 1.
- 304 I. Perko-Šeparović, Organiziranost i efikasnost delegatskog sistema, Izvještaji, 1, 97-98.
- 305 M. Kirinčić, Ostvarivanje delegatskog sistema u mjesnim zajednicama, Izvještaji, 2.
- 306 P. Novosel, Proces i značajke komuniciranja u delegatskom sistemu, Izvještaji, 2.
- 307 S. Leinert, Socijalni sastav delegatskih struktura, Izvještaji, 2, 151.
- 308 J. Županov, Struktura utjecaja u delegatskom sistemu u općini, Izvještaji, 3, *Isti*, Struktura utjecaja u delegatskom sistemu u općini prema podacima ankete, Izvještaji, 4.
- 309 I. Šiber, Struktura potreba i angažiranost u delegatskim procesima, Izvještaji, 4.
- 310 M. Vujević, Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema u OOUR-ima, Izvještaji, 3.
- 311 Vidi: Sadržaj rada i procesi odlučivanja u SIZ-ovima za socijalnu zaštitu, u SIZ-ovima usmjerenog obrazovanja; Organiziranost i efikasnost delegatskog sistema u SIZ-ovima, Izvještaji, 4.
- 312 B. Caratan, Društveno-političke organizacije u delegatskom sistemu, Izvještaji, 4.
- 313 J. Mirić, Interesne grupe u procesu funkcioniranja i ostvarenja delegatskog sistema, Izvještaji, 3.
- 314 Izvršno vijeće u delegatskom sistemu općina, Izvještaji, 4.
- 315 Z. Tomac, Vrednovanje delegatskog sistema, Izvještaji, 3, 106.